

Paide vanalinna arenguvision

Ühendus Weissenstein
2005

ARENGUVISIOONI EESMÄRK JA ÜLESEHITUS

Arenguvision on koostatud eesmärgiga kujundada see Paide vanalinna arengukava alusdokumendiks.

Vanalinna arengukava peab olema koostatud piisavalt detailselt ent samas lähtuvalt ühtsest üldisest kontseptsioonist, et vanalinna arendamine toimuks tervikliku, reaalse ja loogiliselt ülesehitatud kava kohaselt. Arengukava on ühtseks aluseks selle alusel loodavatele üksikutele vanalinna arendamise projektidele.

Arenguvision koosneb kolmest peamisest peatükist:

- I Vanalinna hetkeolukorra lühikirjeldus ning visioon arengukava elluviimise tulemustest
- II Arengukava elluviimiseks vajalikud tegevused
- III Visiooni ja arengukava tegevusi põhjendav ajalooline taustteave

Mõned läbivad/toetavad põhimõtted:

Pearõhk on 18.-19. sajandil tekkinud vanalinnal ehk Weissensteinil ja selle ajastu miljöö, keskaegset Wittensteini saab esitleda ainult osaliselt, peamiselt Vallimäega seotult.

Ei ole vaja tingimata mõelda välja midagi enneolematut, šokeerivat jms. Weissenstein oli väike, rahulik, väga korras provintsilinn. Sellise keskkonna taastamisel on praeguses maailmas oma võlu. Seejuures on oluline hoiduda ülepingutamisest, pseudoajaloost. Tuleb taotleda maksimaalset kvaliteeti sh kus võimalik eriti ajaloolise autentsuse osas.

Hea tulemus sõltub põhjalikust eeltööst. Vaja on täpseid andmeid, selget arusaama teemast. Seepärast on suurt tähelepanu pööratud uuringutele, teabe kogumisele.

Arengukava elluviimine sõltub väga palju kodanikualgatusel. See tähendab linnavalitsuse poolt kodoanikualgatusel soodustamist, arengukavaga seotud projektidesse võimalikult laia ent samas professionaalse ringi inimeste kaasamist ja nendega koostööd. See omakorda tingib pideva avalikkuse teavitamise ja võimalusel kaasamise kõigis arengukavaga seotud etappides.

Vanalinna arendamisel peab silmas pidama, et see ei hakkaks takistama linnas ettevõtluse arengut ega linnaehitust. Vanalinn ja uuslinn peavad arenema koos, üksteist täiendades, mitte segades.

I VANALINNA PRAEGUNE OLUKORD NING ÜLDINE VISOOON ARENGUKAVA ELLUVIIMISE TULEMUSEST

1.1. Paide vanalinn aastal 2005

Paide on üks vanemaid Eesti linnu, saanud linnaõigused juba 1291. aastal. Keskaegne linn ei ole säilinud. Keskaegse kindluse varemed ja Vallimägi on suhteliselt heas seisukorras ning praegu peamiseks vanalinna vaatamisväärsuseks. Vallitorni kui Paide sümboli ning samuti Vallimäe kogu potentsiaal on samas hetkel kasutamata.

Praeguseks osaliselt säilinud, 18.-20. sajandi esimesel poolel väljakujunenud Paide vanalinn asub praeguses linnatuumikus. Ajalooline turuplats on linna keskväljakuna säilitanud oma ajaloolise funktsiooni. Selle ümber asuvad peamised linnavalitsuse asutused, kauplused, turg, olulisemad vaatamisväärsused. Keskväljaku lähedusse jääva keskaegse tänavatevõrgustiku ääres asub viimase u 300 aasta jooksul väljakujunenud, peamiselt madal puithoonestus, mis on suures osas säilinud ent valdavalt halvas seisundis. Osaliselt on vanade puithoonete miljöömõju rikutud nende vahele rajatud uusehitistega. Ajaloolist hoonestust taastatakse vähe, hooned peamiselt lagunevad või lammutatakse.

Vanalinna kaitseks kehtestati 1973. a vanalinna muinsuskaitseala võõnd koos kaitseeeskirjadega (viimane redaktsioon kehtestatud Vabariigi Valitsuse 14. juuli 2005. a määrusega). Viimane suurem restaureerimiskampaania toimus 1980-tel. Tänu sellele vanalinna ilme osalt parandati. Erinevalt mitmetest teistest Eesti väikelinnadest oli aga Paides selleks ajaks suur osa vanalinnast juba hävinud. Positiivseks võib pidada seda, et olemasolev ja säilitamist vääri vanalinna hoonestus asub suhteliselt kompaktsena linnasüdamiku ümbruses.

Vanalinna arenguks puudub praegu terviklik kontseptsioon. Linna omandisse on jäänud ainult üksikud hooned. Eravaldues olevate majade taastamise toetamiseks ei ole teavet kogutud ega seda majaomanikele kergesti kättesaadavaks ja kasutatavaks tehtud. Vanalinn ei ole välja arendatud turismipiirkonnana. Vanalinna miljöö säilitamiseks (sh fasaadid, ukSED, aknad, värvilahendused, reklaamsildid jms) puudub keskne juhtimine ja kontroll. Küll on aga algatatud ja läbi viidud vanalinna ja ajaloo seotud üritusi.

Võib öelda, et Paide vanalinna üldiselt ei väärtustata. Vanalinna temaatika on taas teravamalt esile tõstetud alates 2004. aastast seoses Ühenduse Weissenstein tegevusega. 2005. aastal on asunud regulaarsele koostööle vanalinna heaks Ühendus Weissenstein, Järvamaa Muuseum, Vallitorn, Muinsuskaitseamet, Paide Linnavalitsus ja üksikisikutest Paide ajaloo entusiastid.

Vanalinnas on potsentsiaali, mille õigel kasutamisel saab seda piirkonda kasutada nii väikeettevõtluse kui turismi, kuid samuti väärtelukeskkonna arendamiseks ja säästvat renoveerimist ning traditsioone austava eluviisi edendamiseks, mis õigel arendamisel võib Paide kui vaikse väikelinna maine muuta linna arengu üheks edasivijaks. Ajaloolise pärandi väärtustamine tagab järjepideva arengu, annab linnale oma näo ning perspektiivitunde ka linna uute osade väljaarendamiseks.

Ülevaade vanalinna üksikute piirkondade hetkeolukorrast on esitatud detailsemalt III peatükis (ajalooline taustteave) koos ülevaatega nende piirkondade ajaloolisest kujunemisest ja säilinud väärtustest.

1.2. Visioon Paide vanalinnana arengukava elluviimise tulemusest

Paide vanalinnana saab olema tuntud peamiselt linna 18.-20. saj alguse, suuremas osas puitkuid osalt ka kivihoonestus, seejärel väiksemas ulatuses keskaegne osa linnast, mis keskendub Vallimäele.

Peamine osa vanalinnast kajastab seega nn **kreislinna perioodi**, mil linna ametlik nimetus oli **Weissenstein**. See periood moodustab vanalinn miljö. Vanalinn piirkonda nimetataksegi Weissensteiniks, see rõhutab teda Paide miljöväärusliku linnaosana, mille arendamine nõuab erilist tähelepanu.

Hooned on restaureeritud või renoveeritud kohaseid viimistlustehnikaid ja materjale kasutades, mis harmoneeruvad omavahel ja loovad ühtse ajastumiljö. See hõlmab värvilahendusi, katusekattematerjali, akna- ja ukseprofiile, reklaamsilte, tänavasilte jms. Ajaloolise väärtusega hooned on märgistatud ja esile tõstetud (apteek, vanad koolimajad, vana hobupostijaam, Hupeli maja ja esimene tütarlastekool jms). Mõningates majades on asutatud nn teemamuuseumid (näiteks aptegimuuseum, linnakodaniku maja, vesiveski). Vanalinn piirkonda jäävad uusehitised on samuti sulandatud nn kreisiperioodi miljöosse. Sellele aitab kaasa võimalusel (osalise) puitfassaadi kasutamine ja rõhutamine (näiteks nn Konsumi kauplusel keskväljakul), vanalinn hoonestusse sulandumiseks samas tasapinnas asuvate varikatuste kasutamine, samuti hoolikalt valitud haljastus. Vanalinn piirkonda rajatavad uusehitised on erand, nõudeks on eelkõige sobitumine vanalinn, mis muuhulgas tähendab, et uushooned ei tohi hakata varjutama vanalinn vaateid ja vanu hooneid, uued kõrgehitised ei ole vanalinnas lubatud.

Vanalinn miljöga on sobitatud ka tänavakate, kus võimalik on kasutatud kivisillutist, eriti munakivi. Kõnniteed on taastatud omaaegsete valgete paeplaatide eeskujul. Tänavavalgustus on samuti kreisiperioodi stiilis. Kus võimalik, on taastatud vanad kaevud jms.

Vanalinn peatänavaks on Tallinna tänav. Tallinna 13 on rajatud linnakodaniku maja, mis ei ole ainult kreislinna perioodi kajastavaks muuseumiks vaid samuti vanalinn turismi keskpunktiks ning linnakodanikele nn säästva renoveerimise nõuandepunktiks. Linnakodaniku maja on ka kogu vanalinn arenduse keskuseks.

Tallinna 9 punasesse kivihoonesse on rajatud nn käsitöökeskus, kus saab meistritelt õppida erinevaid vanu käsitööoskusi, mis olid kreisilinn Paidele iseloomulikud. Samuti asuvad majas käsitöö töökojad, kus meistrid ja nende õpilased saavad oskusi ka väikeettevõtluses rakendada. Majas on ka renoveerimiseks vajalike materjalide ladu, teavet töövõtete ja töötajate kohta saab nii sellest keskusest kui linnakodaniku majast. Samas hoones asub ka üks Paide kunstikooli töötubasid ja galeriisid.

Vanalinn peamiseks miljöpiirkonnaks on ajalooline keskväljak, mis on Eestis üks kaunemaid; selle terviklikkuse taastamiseks on uuesti üles ehitatud Keskväljak 19 ja Tallinna 4 majad.

Keskväljak on kaetud uue munakivisillutisega, osaliselt on taastatud vana munakivisillutis (kus ta kõige paremini säilinud ning oma ebatasasusega ei takista liiklemist). Liiklus on keskväljakul kas täielikult suletud või suunatud suures osas sellest mööda, mis võimaldab keskväljakul korraldada erinevaid üritusi (sh Paides traditsioonilisi aastalaatu). Raekoja teisel korrusel toimuvad kvaliteetsed kultuuriüritused.

Keskväljakul on taastatud omaaegne kaev, haljastus on väljaku keskel väiksem kui praegu. Kuna kiriku fassaad on restaureeritud ja heas seisundis, on selle esine haljastus (suured puud) piiratud.

Mitmed keskväljaku vanad võlvkeldrid on korrastatud ja avatud (galeriid, meenekauplused, töökojad jms). Keskväljak 13/Pikk 1 hoones ja selle suures võlvkeldris on kvaliteetrestoran ning publi.

Taastatud on Rüütli tänava majad. Majade õigete proportsioonide esiletõstmiseks ja nende säilimiseks on tänava kõrgust viidud allapoole, selle algele tasandile, endine munakivisillutus on osaliselt taastatud, osaliselt on selle asemele paigaldatud uued kivid (Posti tänavast kuni Vainu tänavani). Rüütli tänava lääneserva uusehitised on haljastuse ja sobivate fassaadilahendustega sulandatud sellesse miljöösse.

Rüütli tänava algusse jääv Posti tn vana koolimaja on restaureeritud ja kasutuses selle algses funktsioonis – koolitusasutusena, soovitavalt kõrgharidusega seotud (näiteks kunstikool).

Vallimäe kirdenurk ja lääneserv (Veski ja Parkali tn algus), mida ei varjuta uusehitised ja mis asub Vallimäe vahetuses läheduses, on kolmanda miljööväärtusliku alana välja arendatud. Selle piirkonna esindushooneks on Veski 12, milles asub kreislinna miljöös restoran ja väike hotell. Samuti on endises asukohas Veski tänaval taastatud õlletööstus koos Weissensteini nimelise õllemargiga. Taastatud on ka Parkali tn alguses asuv keskajast pärit vesiveski. Samuti on taastatud ajalooline ja looduslik jõesäng, tänu millele on veskihoone taaskäivitatud (turistidele, kuid väiketootmisena pagaritooted ja väike laia valikuga jahutoodete söögikoht).

Jõel on suveperioodil korraldatud paadiretked tehisjärveni.

Vallimäe ainsaks taastatud kreisiperioodi ehitiseks on kagubastionil taastatud välikohvik, nn Paide salong, mis oli esimese Vallimäe taastamise (19. saj lõpp) sümboliks.

Weissensteinis on käivitatud üks või kaks turismimarsruuti. Asutatud on mitmeid väikeärisid ja –ettevõtteid, mis oma kujundusega sobituvad vanalinna miljöösse.

Teise linna miljööpiirkonnana on arendatud **keskaja Paidet** ehk **Wittensteini**. See ei moodusta vanalinnast ruumiliselt nii suurt osa kui kreisilinn Weissenstein, kuid linna vana ajaloo rõhutamiseks on siiski väiksemates piirkondades selgelt esile tõstetud. Selle peamiseks keskuseks on Vallimägi, kus on korrastatud kõnniteed ja valgustus. Linnuse müürid on maapinnal suures mahus eksponeeritud. Konserveeritud läänvärava- ja veevärava varemed on tähistatud selgitavate teabetahvlitega ning illumineeritud vastavalt Vallimäe detailplaneeringule. Vallitornis on väljaehitatud nn „ajakeskus”. Bastionid on puhastatud ja samuti teabetahvlitega tähistatud. Edelabastionile on rajatud 17.18. saj aegsed kindlustused, suurtükid jms. Vallimäe kirdenurga bastionis (rondeel) asuv kelder on võetud muuseumina kasutusse (Paide vanema ajaloo ekspositsioon, näituste ja õpitubade korraldamine).

Keskaegse Wittensteini rõhutamiseks on vanalinna ümbritseva piirina märgistatud keskaegse linnamüüri joon ja selle bastionid (osaliselt joonena pinnasel, osaliselt madala paekivimüürina). Kitsa ja Väike-Aia tn ristumiskoha lähedal on vana linnamüüri jäänused välja kaevatud ja presenteeritud, läheduses on uuesti üles ehitatud väike osa linnamüürist ja selle bastionist nagu see keskajal välja nägi.

Linnaväravate kohad Pärnu ja Vee tänaval on tähistatud, Pärnu tn linnavärad on taastatud, ent stiliseeritult.

Keskväljakul on keskaegse Wittensteini miljöös presenteeritud ka mõni sellest perioodist pärit võlvkelder.

Vanalinna seotud üritused (sh linnaõiguste saamise tähistamine, laadad jms) on koondatud Paide kui paelinna kontseptsiooni ümber.

II TEGEVUSED ARENGUVISIOONI ELLUVIIMISEKS

Vanalinna arenduse esimeseks ja edaspidigi keskseks tegevuseks on linnakodaniku maja rajamine ja selle tegevuse tagamine.

2.1. Linnakodaniku maja

Juba 1972. a Restaureerimisvalitsuse töös on soovitatud Paidesse asutada linnakodaniku majamuuseum. Selliseid majamuuseume on rajatud mitmes Eesti linnas. Tavaliselt on tegu maakonna- või linnamuuseumi ja linnavalitsuse ühisprojekti. Paide linnakodaniku maja (ka Weissensteini maja) funktsioon ei ole üksnes museaalide eksponeerimine. Laiemalt on maja vanalinna i-punktiks ja seda mitte üksnes turistidele vaid ka linnakodanikele. Väljavalitud maja Tallinna 13 kuulub Weissensteini kujunemise ajajärku, on Paidele iseloomulik (näiteks oma sammasportikusega), suhteliselt originaalsena säilinud ja heas asukohas. Maja restaureeritakse ja sisustatakse 18. saj teise poole või kuni 19. saj keskpaiga vaimus. See on see periood, mida Paide vanalinnana eksponeeritakse. Restaureerimisel on kindlasti kasutatud säästva renoveerimise võtteid ja materjale (kus restaureerimine ei ole võimalik). Sisustus ei pea hõlma ainult vanu ajaloolisi esemeid või museaale, ehkki on ka neid kasutatud. Kuna algselt olid ju kõik praeguseks vanad asjad uued, on vanade näidiste järgi valmistatud väga täpselt uued. Maja õige renoveerimine on oluline, sest see on eeskujuks kogu vanalinna taastamiseks, ka sellealaseks nõuandepunktiks. Maja teenindav personal kannab Weissensteini ajastu rõivaid, seejuures on võimalik selliseid rõivaid (käsitöö) ka majast tellida. Majja on koondatud kõik Paide vanalinnaga seotud materjalid. Osa neist on välja pandud (fotod, kaardid jms), suurem osa on aga majas hoiul ja kasutamiseks süstematiseeritud. Siit saab ka vanalinnaga seotud trükiseid, turismimarsruute, Weissensteini meeneid. Lisaks teenindajale, kes jagab turistidele infot (maja on vanalinna turismi keskpunkt) ning giididele, asub majas ka töögrupp, kes haldab ja kasutab Paide vanalinna andmebaasi. Siit saab linnakodanik teavet oma vanalinnas asuva maja kohta (maja ajalugu), nõuanded selle restaureerimiseks, andmeid restaureerijate ja muude töötajate kohta, arutada koostöövõimalusi jms. Linnakodaniku maja on seega vahelüli muuseumi, muinsuskaitse ning ettevõtluse vahel, mis tagab nende koostöö ja suurema mõju linnas.

Linnakodaniku majas asuva tegevuse vahendusel toimub Paide vanalinnaga seonduva uurimine, andmete kogumine, nende süstematiseerimine ja vanalinna seotud projektide elluviimine.

Linnakodaniku maja käivitamisega seotud tegevused:

Maja tuleb restaureerida tervikuna, seejuures esimeses etapis võib linnakodaniku maja tegevuskeskuse pearuumideks kasutada maja lõunatiivas asuvat kolme tuba, kuhu pääseb maja lõunapoolsest, sammasportikusega sissekäigust. Praegu on need ruumid tavanditeenuse käsutuses.

Projekti koostamiseks on vajalik koguda nii kogu vanalinnaga, mille perioodi kavatsetakse presenteerida kui majaga seotud teavet: plaane, joonistusi, fotosid, dokumente jm tekstmaterjali kõigist perioodidest, mille kohta neid leidub. Allikaks muuseumid ja arhiivid. Põhjalik eeltöö arhiivimaterjalidega tagab kvaliteedi ja jätkutegevused.

Vajalik on ka analoogsete linnakodaniku muuseumitega tutvumine teistes linnades.

Linnakodaniku maja käivitamine koosneb ettevalmistavast projektist (uuringud, kogutud teabe analüüsimine), restaureerimisprojektist ja ehituskuludest.

Ettevalmistav projekt:

1. Arhiivimaterjalide kogumine ja kaardistamine
1.1. Arhiivimaterjalide kaardistamise (sh külastamisega) ning arhiivimaterjalide (koopiate) tellimisega seotud kulud: Eesti Ajalooarhiiv, Riigiarhiiv, Rahvusarhiiv Soome Rahvusarhiiv Rootsi Rahvusarhiiv, Rootsi Sõjaarhiiv Saksa Riigiarhiiv Poola Riigiarhiiv Vene föderaalarhiivid (Riigiarhiiv, Vanade Ürikute Riigiarhiiv, Riiklik Ajalooarhiiv, Riiklik Sõja-Ajalooarhiiv)
1.2. Arhiivimaterjalide süstematiseerimise korraldamise ja presenteerimise ettevalmistamisega seotud kulud (materjalide süstematiseerimise, säilitamise ja presenteerimise ettevalmistavad tegevused, sh arhiivikappide, kaustade, kaante jm vajaliku soetamine)
2. Tasuvus- ja teostatavusanalüüs
2.1. Linnakodaniku maja võimalike teenuste osutamisest saadavate tulude ning teostatavus- ja tegevuskulude hindamine ja planeerimine (personalikulude, kommuunaalkulude jms seotu)
2.2. Linnakodaniku maja jätkusuutlikuse tagamiseks vajalike jätkuprojektide planeerimine
3. Linnakodaniku maja restaureerimiseks vajalikud ettevalmistavad tegevused
3.1. Tallinna 13 maja renoveerimiseks vajalike muinsuskalitseliste, ajaloolis – arhitektuuriliste (sh restaureerimise ja sisustusega seotud) nõuete, kooskõlastuste, ehitustingimuste väljaselgitamine
3.2. Lähteülesande koostamine ehitusprojekti tellimiseks ja eskiisprojekti koostamine
3.3. Lähteülesande koostamine sisustusprojekti tellimiseks ja eskiisprojekti koostamine
Ettevalmistava projekti maksumus kokku:

Ettevalmistavale projektile järgneb:

- ehitus (restaureerimis- ja renoveerimis) projekt
- restaureerimis- ja renoveerimistööd
- maja sisustamine
- Linnakodaniku maja käivitamine (personali värbamine, väljaõpe)

Jätkuprojektid

Vanalinna andmebaasi loomine ja kasutamine

Vanalinna hoonete, tänavate ja rajatiste restaureerimise ja korrastamise korraldamine

Vanalinna turismimaterjalide, turismimarsruutide jms arendamine ja koostamine

Giidide väljaõpe ja giiditeenuse pakkumine vanalinnas

Vanalinnaga seotud ürituste korraldamine

Restaureerimisalased nõuannete, materjalide koostamine, kogumine ja koondamine

Restaureerijate andmebaasi loomine ja kasutamine

Materjalide andmebaasi, lao rajamine

Koolituste läbiviimine (restaureerimine, käsitöö)

Käsitöökeskuse rajamine (ettevõtluse arendamine)

2.2. Vanalinna keskaegse perioodiga (Wittenstein) seotud tegevused

(märkus: Wittensteiniga seotud tegevuste ülesehitus erineb kreislinna osas käsitletust, kuna keskaegse linna on säilinud vähem, mis võimaldab olla selle perioodi osas detailsem)

2.2.1. Uuringud

Arheoloogilised uurimistööd ja allikmaterjalide kogumine

Keskaegse linna uurimiseks ei ole arheoloogilisi uuringuid praktiliselt tehtud (on tehtud mõningaid arheoloogilisi uuringuid Vallimäel), seega on keskaegne Paide linn ka ajaloolastele suuresti “terra incognita” ja peaks palju huvi pakkuma. Uuringud võivad anda ka olulisi fakte kogu keskaegse Eesti ajalooteadusse.

a) Linnavalli uuringud

Tuleb uurida linnavalli tähistada võivaid keldreid, tänavaid, tehes mõnes kohas väljakaevamisi, uurida kas linnavalli põhjaosa võis kulgeda Valli tänavast lõunas asuval kõrgendikul (lihtsaim paik kaevamiseks ja linnavalli “taastamiseks”, Vallimäe lähedus annab sobiva miljöö) jms. Parima tulemuse saamiseks tuleks kindlasti kasutada ka georadarit (GPR - Ground Penetrating Radar), mis aitaks tuvastada mitme meetri sügavuses maapinnas asuvaid objekte. Tegu on küllalt kalli teenusega (alates 4000 kr 8-tunniline päev), ent kui georadari kasutamisele on eelnenud põhjalik eeltöö (linnavalli tõenäoline markeerimine kaardil, selle teelt segavamate takistuste kõrvaldamine GPR kasutamise ajaks, kokkulepped krundiomanikega jms), on georadari kasutamisega nende 8 tunni jooksul võimalik saavutada rohkem kui suhteliselt umbropsu kaevamistega või kaardimaterjali uurimisega mitme kuu vältel.

Peale georadari tulemuste saamist, tuleb nende põhjal teha mõningad šurfid ehk sissekaaved, mis aitavad võimaliku linnavalli säilmeid leida.

b) Keldrid

Varasemad uurijad on viidanud võimalikkusele, et keskväljakut ümbritsevate hoonete all olevad keldrid võivad pärineda keskajast. Veel mõni aasta tagasi selgus, et ühest Rüütli tn keldrist leitud uks on pärit ilmselt 17. sajandist, seega võivad keldrid ise olla tõepoolest veel vanemad. Legendide kohaselt on keldrid ka omavahel ühendatud, neil olnud keskaegses linnas ka varjendite ja põgenemiskäikude funktsioon. Seda tuleb kindlasti kontrollida.

Vaja on keldrid puhastada, koguda leiud.

Samuti tuleb keldrid restaureerida selliselt et nende vanimat väärtust võimalikult paremini esile tuua, säilitada ja võimalik et ka presenteerida.

c) Keskaegsed hooned

Arheoloogiliste uuringute käigus püüda välja selgitada keskaegsete hoonete (näiteks raekoja, kirikute jms) asukohad. See aitab kindlamalt modelleerida keskaegset linna. Ka siin oleks abi GPR-st kuna kaardimaterjali ja muid andmeid napib. Uurida tuleb ka seda, kas vastab tõele, et mõningate praeguste hoonete (pastoraat, veski) alusmüürid pärinevad keskajast. See fakt annab neile hoonetele olulise lisaväärtuse. Tuleb kindlaks teha, mil määral pärineb praegu Parkali tn-l asuvad veski varemed keskajast.

d) Kindlus, bastionid

Vallimäe keskaik (torni ümbrus) on ainuke paik Paides kus on tehtud arheoloogilisi uuringuid.

Uurida tuleb, kas sellel asukohal võis enne enne ordukindluse ehitamist asuda eestlaste muinaslinnus.

Samuti tuleb uurida bastioneid, puhastada nende kivimüüritis (näiteks kagubastionil) ning uurida kas bastionid on omavahel ühendatud vallisiseste käikudega. Ka vallimäe uuringutel

võib palju kasu tuua georadari kasutamine. Paide kindluse kohta on vajalik kindlasti taotleda ka ekspertarvamusi väljaspoolt Eestit, tegelikult oleks ekspertideringi laiendamine (väliseksperdid) kogu keskaegse linna uuringuks hädavajalik.

d) *Allikmaterjalide kogumine*

Kindlasti peaks Paidel olema vähemalt parima kvaliteediga (st värviline) koopia linnaõiguste andmise ürikust. On teada, et selle originaal ei ole säilinud ent sellest 1555. aastal tehtud ärakiri asub Stockholmi arhiivist, kus tuleks see koos muude Paidet puudutavate materjalidega (linnaplaanid jms) ka linnale hankida. Samuti tuleks kvaliteetseid koopiaid muudest keskaegset Paidet puudutavatest ürikutest (sh linnaplaanidest, kaartidest jms) hankida muudest arhiividest (Eestis, Rootsis, Venemaal, Saksamaal, Poolas).

Taolise materjali kogumine on asendamatu keskaja Wittensteini uurimisel ning hiljem olulisema ja atraktiivsema presenteerimisel.

2.2.2. Presenteerimine, taastamine

a) **Linnavalli** mõned külastatavametel kohtadel asuvad väljakaevatud lõigud võib jätta avatuks, tähistada ja lisada selgitavad tahvlid. Linnavärvad võib tähistada või koguni taastada. Linnavalli joone võib markeerida (joonena teekattel, kohati madala müüriaga vms). Linnamüüri sisealasse sisenemise võib teha märgatavaks (sildid, sisenemine Wittensteini). Mingis lühikeses osas (parim oleks Vallimäe läheduses) võib püüda taastada linnavalli sellisena nagu ta keskajal võis välja näha.

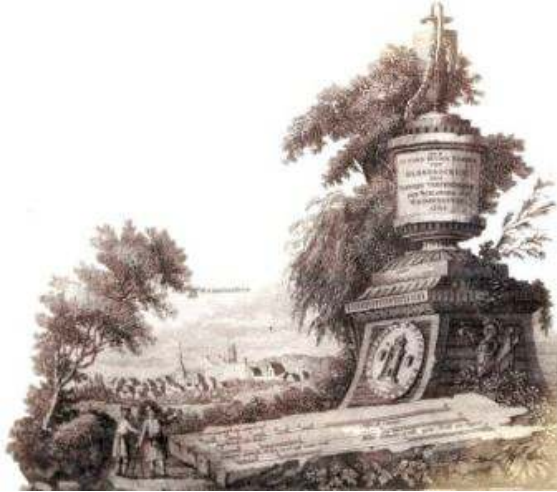
b) Keskaegsed **keldrid** tuleb muuta kohtadeks, mida saab külastada. Keldrid võib ka kasutusse võtta: galeriid, keskaegsete esemete väljapanekud, nende taastatud “töötavad” koopiad (analoog Tallinna linnamuuseumiga, kus võib näha töötavat keskaegse inimese maketti keskaegse tööriistaga koos relieefidega – mitte kõik ei jaksa ronida Vallitorni neid vaatama ja kõik ideed ei pruugi ka torni ära mahtuda). Mõni keskväljaku ääres asuv kelder võib sobida ka kultuuriürituste läbiviimise kohaks (näitus, kontsert vms). Juhul, kui keldrid tõepoolest on omavahel ühenduses, tuleks võimalusel need ühendusteel taastada, saaks korraldada ekskursioone keskaegse linna all.

c) On üsnagi kindel, et Parkali tn alguses asuv **veskihoone** asub alusmüüridel, mis on rajatud keskajal, võibolla samal ajal kui esimesed Paide kindlusehitised Vallimäel. Säilinud Parkali tn veski keskaegset osa tuleks kindlasti uurida, vesiveski tuleb taastada, see annab Vallimäe atraktiivsusele väga palju juurde.

d) Peale piisavate andmete kogumist saab koostada keskaegse Wittensteini **maketi**, mida saab kasutada ka virtuaalruumis (internet, lühifilm jms). Maketi võib turistide jaoks linnas ka välja panna (näiteks Vallimäele).

e) Mõeldav on püstitada mõni **mälestusmärk** Liivi sõjas kannatanud ja kadunud Wittensteinile ja selle elanikele. Praegu on olemas ainult Paide ja Mäo vahel tsaariajal püstitatud mälestusmärk Paides märatsenud ja siin hukkunud vene sõduritele. Selle linnakodanike mälestuseks püstitatud mälestusmärgi juures võib ära märkida ka Oldenbockumi, kui Paide kaitsja Liivi sõjas.

Sarnast ideed võib kohata ühelt 19. sajandi kaardile (nn krahv Mellini atlas) lisatud Paidet puudutavalt illustratsioonilt.

Pildil on kujutatud (ilmselt hüpoteetilist, võibolla kavandatud) kuskil linnast Mündi suunal asuvat mälestusmärki Kaspar von Oldenbockumile, 1560. aasta Paide kindluse kaitsjale.

See ei tähenda, et tuleks valmistada just selline mälestusmärk ent ilmselt kajastab see kavand siiski mingit omaaegset Paide linnakodanike ideed.

Tasub uurida, kas on võimalik, et mälestusmärk võis asuda Kriileväljal, umbes kunagise veski asukohal nagu sellelt illustratsioonilt võiks järeldada.

f) Peamiseks Wittensteini vaatamisväärsuseks jääb **Vallimägi**.

Wittensteini tuur saab alguse Vallitornist, järgneb muu kindlus, seejärel lõik linnamüürist, lõpuks peaks külaline jõudma keskajast pärit keskväljakule.

Vallitorniga seonduv on kajastatud eraldi, nn ajakeskuse projektis.

Vallitornist peab olema võimalik saada kaasa ka keskaja linna kohta koostatud trükiseid (sh kaart, mis aitaks tornist saadud infot linna kohta vaadelda hiljem linnas kõndides).

Tornist saadud lihtne ja ülevaatlik trükis aitab turistil edasi liigelda Vallimäel ja lühikesel kesklinna tuuril.

Trükis ei ole mitte tavaline klantspaberil voldik vaid kajastab oma välimuselt ja kujunduselt keskaja kultuuri.

Jätkuvalt tuleb korrastada muud osa kindlusest, varemeid, kogu vallimäge.

Korras tuleb hoida jalgteid, pinke. Puude puhul tuleks säilitada tasakaal Vallimäe kui roheline pargi ja sellega, et need ei varjutaks liigselt vaateid varemetele. Mõelda tuleks ka valgustamisele sh varemete illumineerimisele. Rohkem peab olema infotahvleid, sh kindlasti varemelõikude juures, kus peaksid olema selgitused, millise osaga kindlusest on tegu, juures peaks olema ka kirjeldus mõnest selle kohaga seotud sündmusest. Märgistatud peaks olema kindlasti mõlemad väravad (läänvärav ja veevärav). Võibolla oleks võimalik taastada ka läänvärava sild, mis on siiski kaheldav kuna Läänvärava ees asuv vall on kõrgem kui tõesilla tugipiilarid. Bastionite valmimise järgselt ei käidud üle kraavi enam mitte üle tõesilla, vaid kõrgemal asuvast avausest (aknast) vallini ulatuva nn- tõmbesilla kaudu.

Varemete juurde paigutatud tahvritel peaks olema ka pilt sellest kohast nii nagu see tõenäoliselt omal ajal välja nägi.

Eelnev Vallitornist saadud teave aitab ka varemete süsteemist paremini aru saada.

Kõik see teeks võimalikuks ja huvitavaks ekskursioonid Vallimäel.

Väidetavalt oli Paide kindluse **bastionite** süsteem omal ajal üks kaasaegsamaid Euroopas. See on asi, mis kindlasti väärib rõhutamist. Bastionid tuleb tähistada infotahvlitega. Kui võimalik, siis tuleks bastionite omaaegset eesmärki presenteerida (kahurid jms lisada). Sonari abil tuleks otsida eeskätt bastionite parempoolsete flankide orillonitelt galeriisid (orilloni platvormile ei saakski suurtükki ega muud toimetada kui läbi valli ulatuva galerii kaudu). Et kogu süsteemi läbiks mõni suur ringgalerii pole tõenäoline, kuna aeg oli selleks veel liiga varajane. Orillonide galeriid ehk käigud tuleb võimalusel avada. Muidugi on ka

võimalik, et orillon ei pidanud suurtükki kandma, vaid varjama, sel juhul ei ole käike ega galeriisid bastionites leida. Seetõttu on põhjalikud uuringud väga vajalikud.

Edelabastionil (kus enne asus õigeusu kirik), võib taastada bastionite palissaadi ja sinna taha kantsikorvid ning suurtükid. Bastioni keskala saaks ideaalselt kasutada samas vabaõhukohvikuks.

Igatahes tuleb selgitada bastionite funktsiooni – et tegu pole juhuslike ega looduslike moodustistega vaid kindlal ajal kindla meetodika järgi ehitatud kindlustustega.

Kindlusest jätkub ülevaade juba alllinna. Üks võimalus on teha seda Kitsast tänavat mööda, kuna see tähistab kunagist linnamüüri joont. See linnamüüri joon (läänemüür) on praegu kõige kindlamalt määratav.

Lisaks ei dubleeri see teist, kreisilinn Weissensteini tutvustavat ringkäiku. Samuti ei oleks see liiga pikk, sest keskaegset linna pole meil just palju ette näidata. Allpool üks võimalik keskaegse Wittensteini turismimarsruut.

Kitsas tänav on renoveeritud, mis teeb sellise marsruudi mugavaks.

Külaline jõuab Kitsa ja Väike-Aia tn ristmikule. Selle lähedale jääb kunagine loodebastion (roheline kast), mida tähistab mägi eksisteeris veel sellel sajandil. Bastion võib olla mingil viisil tähistatud (taastatud?), siin võib olla ka lühike taastatud lõik linnamüürist (näidisena).

Külaline liigub edasi mööda Väike-Aia tänavat (mis on ka selleks ajaks korrastatud), jõudes Pärnu tn-le, kus võib olla märgistatud või isegi taastatud linnavärv (sinine kast). Ristmikul seistes jääb selja taha tee Tallinna (Väike-Aia tn, Tallinna tänavat keskajal ei olnud), paremale linnavärv ja tee Pärnu, ette kunagine Viljandi tänav ja tee Viljandi, vasakule keskväljak, kuhu edasi suundutakse.

Keskväljakul on hea näidata mõnd keskaegset keldrit, kus saaks Wittensteini tuur lõppeda (keldris kas galerii, näitus vms).

Siit saab jätkuda juba ekskursiooni järgmine osa – kreisilinn Weissenstein (selle alguspunktiks keskväljaku piirkonnas asuv linnakodaniku maja).

Üks turismimarsruut võib viia ka linnast välja, näiteks Viraksaare rabas asuva Liivi sõja aegse sootee äärde. Ühest küljest on tegu sama keskkonnaga, mis keskajal ümbritses Paide linna, lisaks on seal välja kaevatud lõik Liivi sõja aegsest sooteest, mida mööda põgenesid paidelased linnast sõja jalust rabasse varju. Selline rabamatk võib juba iseenesest paljudele olla eksootiline ja see annab võimaluse ka Paide ajaloost rääkimiseks.

Siiski on eraldi keskaja kajastamisel oma mõte: see loob omaette “kihistuse”. Keskaegne Wittenstein on olnud siiski teine linn, kui sellele hiljem ehitatud linn. Samuti aitab see kõik keskajaga kasutatu omas kontekstis ära kasutada ilma seda segamata muu ajastuga ja seega hoidudes pseudoajaloost.

Lisaks võimaldab see ära kasutada maksimaalselt linna (eri tuurid eri piirkondades), annab turistile rohkem tegevust ja ka valikuvõimalusi ning hoiab teda kauem ka linna poodides, kohvikutes jms.

2.2.3. Meened ja üritused

Paide **sümbolina** tuleb peamiselt kasutada vallitorni ehk selle ajaloolise nimetusega “Pikka Hermanni” (see nimi annaks võimaluse ka selle nõ isikustamiseks – nagu Vana Toomas). Torni motiivi võib kasutada nn viitetulbana, mis juhataks Paidesse (näiteks võib Mäo bussijaama hoone ehitada paekivist väiksema Vallitorni koopiana). Paekivist vallitorni motiive on hea ära kasutada kogu vanalinnas.

Toetada tuleb Vallitorni ja muude keskaegse Paide motiividega meenete tootmist.

Paideteemaliste meenete loomiseks võib korraldada konkursse.

Üritusi korraldades lähtutakse varakeskaegse Paidega seotud sündmustest.

Tähistada tuleb **linnaõiguste saamist** 1291. a 30. septembril, see annab põhjuse keskaegse stiili kasutamiseks. Igal aastal sel ajal loetakse näiteks ette linnaõiguste andmise ürik, millega kaasnevad muud pidulikud üritused (kontsert, rongkäik, kontsert jms).

Et järgida ajaloolist tõe, peab linnaõiguste andmine toimuma Vallitorni (mitte kaasaegse raekoja) juures. Samas laada- ja peoplatsiks sobib paremini keskväljak. Keskväljakule vanalinnas keskse koha kujundamine tähendab tema algse ilme taastamist, sh munakivisillutist jms, sellest lähemalt kreislinna puudutavas osas.

Kui teavet ja eksponeeritavat on rohkem, on Paides võibolla võimalik korraldada ka “**vanalinna päevi**” ent ilmselt mitte iseseisvalt vaid osana näiteks Tallinna vastavast üritusest (tuleks ainult osa Tallinna “klientuurist” sel ajal ka Wittensteini suunata). Vanalinnad päevad võib korraldada ka Paidega spetsiifilisemalt seotud teemaürituse, näiteks Paide kui paelinn (paepäevad) raames.

Tuleb koostada üks keskaegset Paidet käsitlev kvaliteettrükis **väljaanne**, mis oleks piisavalt infomahukas ent samas ka sobilik kingituseks. Tegu võib olla nii trükise kui ka filmiga. Väljaande eesmärk on tutvustada Paidet kui üht Eesti vanimat linna.

Et keskaegse Paide üritused edeneksid, peaks tekkima **huvirühm**, mis oleks ürituste jms tuumikuks, kes genereeriks vastavaid ideid, osaleks aktiivselt üritustel, võibolla koguni valmistaks ja kasutaks keskaegsete üritustega seotud atribuutikat jne. Sellise huvirühma moodustamine, tema tegevuseks tingimuste loomine on kindlasti üks vanalinna arengukava elluviimise etappidest ja tagatistest.

2.3. Kreisilinnaga Weissenstein seotud tegevused

Uuringud, teabe kogumine

2.3.1. Esmatähtis on kreisilinnaga seotud **teabe** kogumine. Tuleb koguda kõik Paide vanad *kaardid* (koopiad), samuti sel määral kui vajalik koguda digikoopiaid arhiivides asuvates majade *toimikutes asuvatest dokumentidest* (ehitus-, müügi jms dokumendid, mis võimaldavad täpselt fikseerida ehitus-, ümberehitus- ja omanike vahetuse daatumid). Toimikutes leidub ka majaplaane, mis aitavad määrata nii ruumide sisepaigutust kui mõnikord ka maja välisilmet kuni värvilahendusteni. Sellise teabe kogumisel on suur väärtus vanalinna hoonete kohta teabe süstematiseerimisel. Sel moel on võimalik saada võimalikult täielik ettekujutus hoonete ajaloolisest väärtusest ja nende esitlemise võimalustest vanalinna eksponeerimisel. Digivahendite kasutamisel ei ole see töö kulukas ent kahtlemata on see aeganõudev. Töö jagamisel (üksikud objektid) saavad sellises teabe kogumises oluliselt aidata ka kooliõpilased (selliselt koostatud koolitööd on ka sellisel juhul palju enam kui olemasolevate avaldatud trükiste kokkuvõtte).

Samuti tuleb jätkuvalt koguda vanu *joonistusi ja fotosid*. Mitmed majad on tundmatuseni ümber ehitatud või lammutatud. Selliselt oleks võimalik taastada täielik pilt kreisilinnast, mida me ei saa enam reaalelus näidata ent mida saaks visualiseerida makettidena, joonistena vms. Joonistused ja fotod on samuti abiks restaureerimisnõuannete koostamisel.

Koguda tuleb ka Weissensteini ajalugu puudutavaid *kirjutisi, artikleid, mälestusi* jms (sh otsida neid ka väljastpoolt Eestit). See aitab linnale luua elava ajaloo. Heaks näiteks on Hunniuse raamat C.H.Hessest ja 19. saj Paidest.

Mingil juhul ei tohi alahinnata nõukogude perioodil tehtud vanalinna *uurimistöid*, neist mitmeid on tehtud Restaureerimisvalitsuse poolt 1967, 1972, 1973, 1984. jt aastatel. Tegemist on heal tasemel teaduslike töödega, millesarnast Paide vanalinna kohta ei ole iseseisvusperioodil tehtud. Tööd asuvad Muinsuskaitseameti arhiivis, ka need tuleb Paidesse koondada ja otsustada nende kasutusse võtmise võimalused.

2.3.2. Vanalinna hooned (sh vanad võlvkeldrid) tuleb **kaardistada**. St hooned tuleb koos ajaloolaste ja restaureerimisspetsialistidega (muinsuskaitseamet) läbi käia, et määrata, mida ajaloolist on hoonetes säilinud (vooder, ukсед, aknad, põrandalaudis, mantelkorstnad, keldrid, väiksemad detailid jms). Vajadusel tuleb teostada arheoloogilisi töid ent kreisilinna perioodi osas ei pea need ilmselt olema kuigi ulatuslikud. Ajalooliselt väärtuslik tuleb dokumenteerida ja nõuda muinsuskaitseaduse alusel, et seda säilitataks. Selle tagamiseks tuleb koondada ka restaureerimisvõtteid, materjale ning ka rahastamisvõimalusi kajastav teave. Töö tulemusel tuleb koostada vanalinna *kaart*, kuhu on kantud vanalinnas säilitamist vajavad ja esitlemiskõlblikud hooned.

2.3.3. Kogu selle kogutud teabe põhjal tuleb koostada vanalinna (st kreisilinna, kuna keskaegse linna hooneid säilinud ei ole) **andmebaas**, mis sisaldab iga hoone kohta eraldi nii selle ajalugu, ehituslikke seisundit kui restaureerimist puudutavat. Nii linn kui majaomanikud peaksid saama sellest kõik, mis majade esitlemiseks ja korrashoiuks vajalik kuni konkreetsete nõuanneteni maja välisilme, töötegijate, rahastamisvõimaluste ja maja rakenduse kohta vanalinnas.

2.3.4. Vanalinna vaatamisväärsuste hindamiseks tuleks lisaks **muinsuskaitsele** kaasata kindlasti **eksperte** mujalt Eestis ning samuti väliseksperte. Selliselt oleks võimalik koondada soovitusi miljööväärtuslike piirkondade väljaarendamiseks, et neid oleks võimalik kasutada ka turismieesmärgil. Piirkondade, hooneansamblite või üksikute hoonete kohta on vaja koostada nn väiksemad **arengukavad**: näiteks kas arendada Rüütli tänavat väikeärde või elamupiirkonnaks, kuidas seda siduda naaberpiirkonadega jne.

2.3.5. Eelneva põhjal on vajalik otsida konkreetseid **rahastamisvõimalusi** nii vanalinna tervikkontseptsiooni loomiseks kui üksikprojektide (restaureerimine jms) loomiseks ja elluviimiseks. Aluseks peavad olema reaalsed uuringud (eelmised punktid), sh peab hoiduma ka ülepingutamisest – ka negatiivne tulemus on tulemus, st kui selgub mingil piirkonnal puudub miljööväärtuslik perspektiiv, siis saab selle ka muuks linnaarendamiseks “vabaks lasta”.

Muud toimingud

2.3.6. Andmebaas, töögrupp

Punktis 2.3.3. nimetatud vanalinna kaardistamise toimingute tulemusel peab tekkima vanalinna andmebaas, mis koondab andmeid hoonete ajaloo, ehitusliku seisundi, restaureerimisalaste soovitude, pakutava oskustööjõu, rahastamisvõimaluste jms kohta. Toeks peaksid olema vanalinna kaardid – üheks kaardiks peab olema kreisilinna aegse Weissensteini hoonestus (ka kadunud hooned), kuhu on märgitud aegade jooksul korduvalt muutunud krundinumbrid, see võimaldab ajaloolises hoonestuses kergemini orienteeruda. Teiseks kaardiks peab olema praeguse vanalinna hoonestus, kuhu peaks olema kantud miljööväärtuslikud piirkonnad, nende arendamise prioriteedid, arengusuunad jms. Sellise andmebaasi olemasolu lubab luua ka kolmemõõtmelise **virtuaalse Weissensteini**, mis on ühest küljest töövahendiks, kuna aitab visualiseerida vanalinna taastamist ja kujundamist ent on kasutatav ka turismi- ja meelelahutuslikel eesmärkidel. Sellise kolmemõõtmelise hoonevõrgustiku loomine on põhjaliku andmebaasi korral võimalik üsna lihtsalt spetsiaalsete arvutprogrammide abil (näiteks REALVIZ ImageModeler, hind kuni 20 000 kr). Virtuaalse Weissensteini loomist saab protsessina ära kasutada ka kunstilises eesmärgil – eelnevalt oleks fotode ja kaartide põhjal hea vana hoonestus joonistada, selle saab valmimisel eraldi näitusena välja panna, seda veebis vanalinna reklaamina esitleda või kasutada Weissensteini toodetel.

Selline tegevus hõlmab endast mitut projekti, mille rahastamisvõimalusi tasub kaaluda.

Vanalinna andmebaasi loomiseks, haldamiseks ja kasutamiseks on vajalik tekitada töögrupp. On vaja kaaluda, kas selleks on ressursse linnavalitsusel või tuleks see luua mittetulunduslikul baasil. Üheks võimaluseks on kasutada Ühendust Weissenstein, millel on sellised tegevuseesmärgid ja mis on loodud vanalinna seotud kodanikualgatusete käivitamiseks. Kuid võimalik on ka laiema alusega tegevus. Töögrupp peab rajama hästi toimivad kontaktid ja tagama koostöö kõigi vanalinnaga seotud valdkondade esindajatega (muinsuskaitse, muuseum, eksperdid jne). Sama töögrupp peab koos linnavalitsusega koostama tegevuste elluviimiseks projektitaotlusi. Kahtlemata esimene neist peaks olema seotud arengukava põhjal uurimistööde ja detailsema vanalinna kontseptsiooni loomisega. Selle tulemusel oleks võimalik hiljem moodustada väiksemaid projektiüksusi.

2.3.7. Teavitamine

Vanalinnaga seotud projektide õnnestumiseks on kindlasti vaja pidevalt jagada teavet. See sisaldab nii Paide ajaloo, tema vanalinna seotud uudiste, leidud jms avaldamist igasuguses meedias kui ka vastavate trükiste koostamist. Mitmes Eesti linnas on juba koostatud korralikult toimetatud ja atraktiivse väljanägemisega linna ajalugu käsitlevad **raamatud**. Kindlasti tuleks kaaluda sellise koostamist ka Paide kohta. Vanalinnaga seotud uudiseid võib edastada ka mõni **perioodiline väljaanne**.

Eriti mõjusalt annab sellist teavet edasi **film**. Ühendus on 2004. aastal suhteliselt kiiruga koostanud 15 min lühifilmi Paide ajaloo, kuid sama asja on hea teha palju professionaalselt, sh korraldada ka korralik marketing, et Paidet tutvustavat filmi levitada nii Eestis kui mujal. Linna tutvustamine toob vanalinnale kahtlemata ainult kasu. Lisaks tekiks

selliselt ehk grupp inimesi (õpilasi?), kes tegeleksid ka näiteks Paide linna muude sündmuste ülesvõtmisega ja filmiarhiivi loomisega. Võimalik, et edaspidi oleksid nad suutelised ka Eesti meediakanalitele edastama Paidega seotud uudiseid.

Välja tuleb töötada ka vanalinnaga seotud **tooteid**. Need toovad sisse raha vanalinna toetuseks, annavad lisavõimalusi ettevõtluseks ja edendavad turismi. Sel aastal hakkas Ühendus näiteks müüma Paide vanalinna pildiga tekstiilist nõ ökokotte. Seda toodet saab edasi arendada, samuti luua uusi: vanalinna sümboolikaga (W) riideesemeid, keraamikut, juveliiritooteid. Ka see on kindlasti üks teema, mille elluviimist mõne projekti raames teostada.

Teavitamise alla käib ka linnaelanikes linnakodaniku “tunde” tekitamine ja vastutustunde loomine linna ajaloo ja vanalinna säilitamise pärast. Paide ajalugu on ainult Paidel ja seetõttu on see kogu maailmas ainulaadne ja unikaalne. Majaomanikud peavad tajuma, et nõuded majade õigeks korrashoiuks on vajalikud kõigi, ka nende neid huvides. Selleks on hea aegajalt korralda vanalinna teemalisi **loenguid, seminare** jms kus muuhulgas teavitatakse ka vanalinnaga seotud nõuetest.

Lisaks võib kaaluda kõigi vanalinna **hoonete tähistamist**, mis sobivad vanalinna presenteerimiseks, spetsiaalse tähisega (W-märk?). See annab ka majaomanikule teadmise, et maja vajab erilist tähelepanu. Lisaks pakub see huvi ka turistides ja tõstab vanalinna esile. Lisaks võib hästi restaureeritud maju **premeerida** ka tähistada eraldi vanalinna heakorra märgiga.

2.3.8. Ühistegevus

Linnakodanike kaasamine vanalinna miljöo arendamiseks ja toetamiseks saab toimuda ka ühistegevuse kaudu, mida tuleb toetada. Üheks võimaluseks on **talgutööd** vanalinnas, millega on võimalik odavalt palju korda saata. Lisaks on see oluline projektitaotluste kirjutamisel kuna näitab ka linnakodanike endi huvi ja panust. Selline tegevus annab ka võimaluse vanalinna tutvustada ja selliselt hoitakse seda ka rohkem. Ühe suurema talgutüüpi ettevõtmisena (Paide ettevõtete toel) võiks läbi viia Vallimäe **salongi taastamise**. Tegu oleks omamoodi mälestusmärgiga Paidelastele nagu omal ajal ühistööga ülesehitatud kultuurimaja.

Ühistegevuseks ja samas praktiliseks abiks on vanalinnaga seotud **kursuste, õppepäevade** jms korraldamine. Konkreetsete ja väärtuslike oskuste omandamine on kasvava meelelahutuslike ürituste hulga vahel värskendav.

Ants Viidalepa mälestustest jooksis läbi üks Paidet iseloomustanud fraas: “meistrite linn”. St et sellises väikeses kohas oli iga töö jaoks oma käsitöömeister. Linn oli küllalt väike, et neist ei saanud areneda suurtööstusi ja samas piisavalt suur, et siin leidis iga eriala meistreid, kes igaüks tundis oma tööd väga hästi. Tuleks **soodustada vanade käsitööalaste oskuste õpetamist** ja omandamist Paides – kursuste korraldamist siit ja mujalt õpetajate kutsumisega. Nii saaksid rakenduse ka vanad meistrid, kellega läheksid vanad oskused muidu varsti kaotsi. Võibolla oleks võimalik asutada selline **meistrite töökoda või keskus** – näiteks Tallinna 9 hoonesse või mõnda teise kohta, kus saaks korraldada kursusi, mõnes ruumis saaks ka alaliselt töötada ja “selle” välja õpetada, samuti saaks sealt tellida konkreetseid töid. Lisaks võiks majas tegutseda ka kunstikeskus. Sellise keskuse hoolika planeerimise ja väljamängimisega on võimalik tekitada ka mõjus turismivaatamisväärsus. Peale selle edendaks see ka kohalikku väikeettevõtlust, mis ajapikku saaks Paide vanalinnale hakata andma tema ajalooliselt iseloomulikku nägu.

Võimalik on arendada ka vanalinnaga seotud **klubitegevust** – 18, 19 saj rõivastuses tolle ajastu muusika, tantsude jms-ga. Vanalinna ürituste korraldamisel aitab selline klubi luua autentset ja samas loomulikku miljööd. Võibolla tasuks luua ka **vanalinna kordniku** koht,

kes omaaegses vormis patrullides hoiaks vanalinnal silma peal aga oleks ka üks detail vanalinna miljöö.

2.3.9. Üritused

Vanalinnaga seotud üritused võiksid korrata sündmusi, mida kreisilinn Weissensteinis korraldati. Üheks selliseks olid kahtlemata **laadad**. Paides toimus aastas kindlatel aegadel 13 laata. Lisaks toimus regulaarselt kauplemine turuplatsil. Et eristada end mujal Eesti toimuvatest üsna ühenäolistest laadadest, võiks Paides see toimuda kindlal ajal (aegadel?) ja kindlas miljöö. Asukohaks sobib liikluseks suletud turuplats, ideaalis taastatud munakivisillutisega, keskväljaku majad õigel viisil restaureeritud ja vanalinna sobivate reklaamsiltidega (seda nõuab muide juba nüüd vanalinna kaitseala põhimäärus). Müügilaudadena linna poolt antavad vankrid (ka mõni hobune ei teeks paha) ja nõue et müüjad kannaks teatud kindlat riietust (mida võib olla võimalik ka tellida või rentida linnakodaniku majast). Eelistatakse samu tooteid, mida müüdi kreisilinnas, st talutooteid, käsitööd, Paide teemalised tooted jms. Kindlasti peaksid olema ka laadaesinejad. Elevust tekitaks ka nn HydeParki tüüpi lava, kus kes iganes saaks oma mistahes ideid alla hüüda. Ka sellist laata saab rakendada vanalinnaga seotu tutvustamiseks ja reklaamimiseks.

Ka **laulu- ja tantsupeod** jätkavad kreisilinnast pärit traditsiooni. Lisaks tuleks luua hubane keskkond kvaliteetsete kultuuriürituste läbiviimiseks ka muul ajal. Selleks tuleb leida ja korrastada sobiv hoone.

Väga efektne oleks taastada omaaegsed kuulsad **tuletõrjujate paraadid** Paides.

Paide sobiks oma keskse asukoha tõttu **vanalinna konverentsi** pidamiseks, kus saaksid kokku Eesti väikelinnad, kel ühesugune vanalinna seotud temaatika ja ehk ka vanalinnaga Paide sõpruslinnad (ka teised Weissensteinid?). Tegu oleks kogemuste jagamisega ja koostöö arendamisega.

2.3.10. Restaureerimis- ja renoveerimistööd

Kõige olulisem on kahtlemata vanalinna majade ja tänavate restaureerimine, renoveerimine ja alaline korrashoid. Tegu on tegelikult juba kehtivate nõuete täitmisega, mida nõuab nii muinsuskaitseeadus kui selle alusel kehtestatud Paide vanalinna muinsuskaitseala põhimäärus (RT I 2005, 42, 341). See on kindlasti ka kõige pikemaajalisem ja kulukam osa arengukavast.

Selle elluviimiseks tuleb koguda vahendeid nii vanalinnaga seotud ürituste kui toodete müügi, omavalitsustelt aga ka spetsiaalsetest fondidest.

Tänavate ja hoonete korrastamisel tuleks alustada **keskväljakust**, mida on peetud Eesti ilusaimaks keskväljakuks ja mis on seetõttu omamoodi Paide sümbol. Kreislinna keskväljak on ajalooliselt olnud kaetud **munakivisillutisega**, mis tuleb taastada. See annab keskväljakule väga palju juurde. Ehkki praeguse asfaltkatte all on vana munakivisillutis suures osas säilinud, ei ole ilmselt võimalik selle taastamine terves ulatuses kuna seda on korduvalt erinevate trasside ehitamisega lõhutud. Vana munakivisillutis võib olla taastatud ainult ühes väiksemas piirkonnas (sellises mis ei ole kõige rohkem liigeldav, sest vana sillutis ei olnud just väga tasane). Muus osas tuleb paigaldada uus aga tasasem munakivisillutis. Vana turuplatsi eeskujul võivad jalakäijate poolt käidavamad kohad olla veelgi ühtlema kiviga rajad. Sellisel võib tekkida ka oma muster väljakule. Kuna 2007. aastal algavad seoses veetrasside paigaldamisega niikuinii suuremad kaevetööd, siis on sellise sillutise taastamiseks õige aeg. Kreisilinnas olid **jalgteed kaetud valgete paekiviplaadidega**, sama stiili tuleb järgida ka nüüd.

Tungivalt on soovitatud keskväljaku taastamisel lähtuda ka muust. Nii on 1967. a Restaureerimisvalitsuse töös soovitatud kiriku esiletõstmiseks likvideerida selle ees kasvavad puud (see eeldab enne muidugi kiriku fassaadi korralikku renoveerimist). Samas töös on veel soovitatud: “Väljaku keskel olev haljastus tuleb likvideerida. Väljaku kate – munakivisillutis tuleb taastada nagu Tartus. ... Väljaku **valgustus** tuleb taastada vanal kujul vanade laternatega. Väljakul taastada kiriku ees vana **linnakaev**.” Nimelt, 1910. a ehitati toleaege Pärnu arhitekti R. Fröhlingi poolt turuplatsile veebassein, mis oli mõeldud suhteliselt suure ja tühja platsi arhitektuurseks täiendamiseks ja kaunistamiseks. Praegu asub sellel kohal haljasala. Neid nõuandeid tasub kaaluda, sest keskväljaku taastamine selle ajaloolises stiilis annab väljakule ja sellega ka linnale kindlasti oluliselt lisaväärtust. Selliselt kujundatud väljakul on ka kergem korraldada rahvaüritusi (nagu nimetatud laadad, ka kontserdid). See eeldaks kindlasti **keskväljaku sulgemist liikluseks** (kasvõi osaliselt). Arvestades seda, et uus linnakeskus võib hakata tekkima Kultuurikeskuse juurde, kuhu on võimalik suunata tulevikus ka suuremat liiklust, ei ole keskväljaku sulgemine liikluseks sugugi võimatu. Ühest küljest võib muidugi karta, et liikluse mujale suunamisega võib keskväljak jääda linnaelust kõrvale ent kuna siia jäävad siiski ametiasutused ja kauplused ning kuna parkimine kiriku taga olevale platsile ja detailplaneeringu järgi ka Keskväljak 19 taha loodavale parkimisplatsile (kuhu pääseb uuenatud Kitsa ja Väike-Aia tn kaudu) jääb väljakule piisavalt lähedale, siis sellist ohtu ei tohiks tekkida. Võibolla tuleks tagada sissepääs ka raekoja taga asuvalle parkimisplatsile mujalt kui keskväljakult (näiteks Suur-Aia tänavalt K-Keskuse eest, millega tekib ka hotellile ligipääs paremale parklale kui praegune).

Äärmiselt oluline on seinisest palju tõsisemalt **jälgida õigete renoveerimismeetodite kasutamist** keskväljakul, mingil juhul ei ole ajaloolistel puuhoonetel lubatud metall- või kaasaegsed klaasused, plastaknad, plekk-katused jms. Nõuda tuleb ajaloolisele stiilile sobiva reklaami paigaldamist. Kehtestada tuleb ühtsed värvilahendused jne. See on nn vanalinna kaardistamisega seotud teema, mida on puudutatud eespool.

Kõige rohkem rikub ajaloolise keskväljaku miljööd Keskväljak 15 asuv suur kaupluse-restauranti hoone. Ühest restaureerimisvalitsuse tööst tuli välja veel üks keskväljaku ajaloolisele miljööle kasuks tulev idee: ehitada praeguse Konsumi kaupluse keskväljaku poolse külje poole puumajade fassaadi ja katust imiteeriv ja nendega samas tasapinnas olev varikatus. Ühest küljest annaks see taas võimaluse söögi- ja joogikohaks suveperioodil, teisalt aitaks üsna palju kaasa väljaku ajaloolise kuju taastamiseks. Ka tuleks uuendada selle kivihoone puitvoodrit, et see rohkem esile tõuseks ja sobituks ajalooliste puumajadega.

Kindlasti tuleb korraldada **Keskväljak 19 ja Tallinna 4 hoonete taastamine**, need annavad väga olulise osa keskväljaku ilmele.

Rüütli tänaval tuleks minu arvates taastada samuti **munakivisillutis**, samuti kas vana praeguse asfaldi all olev või samas tasapinnas uus ja tasasem. See annaks palju juurde tänava ajaloolisele ilmele, taastaks hoonete õige proportsiooni, mis praegu on sokliga tänava sisse “uppunud” ja aitaks kaasa vanade majade säilimisele (vesi ei tungi üle sokli puitkonstruktsiooni). Selliselt tekiks loogiliselt seotud kompleks Keskväljak-Vee tn-Rüütli tn-Posti tn. Rüütli tänava majad vajavad kõik hoolikat ja õiget restaureerimist. Äärmisel vajadusel (nagu nr 8) võib lubada lammutamist nõudega et vähemalt välisilmelt taastatakse täpselt sama ehitis.

Läbi tuleb mõelda see, kas toetada Rüütli tänava arendamist väikeärde, lasteasutuste (sobivad suured aiad) või elamurajooniks.

Kirdepiirkonnas tuleb kindlasti alustada **jõesängi** ja vana **veski** taastamist. Ei ole loomulik, et ajaloolist jõesängi linnas ei ole, seda enam et on olemas sajandeid vana vesiveski.

Jõesängi taastamine on võimalik. Enamik Parkali ja Jõe tn hooneid on ehitatud ajal, mil jõgi voolas oma vanas sängis, mistõttu nad ei jää ka nüüd jõele ette. Enamik majaomanikke on jõe taastamisest huvitatud, kuna see tõstab ka nende kruntide väärtust. Tegelikult on Jõe tn elanikud juba ise alustanud jõesängi taastamist selle lõunaosas. Jõesäng on olemas ka selle põhjaosas (uue lasteaia taga). Kuna alles jääks ka praegune, uus jõesäng, siis ei teki ka ülejutuste ohtu nagu see on varem olnud. Looduslik jõesäng Vallimäe külje all annab linnale väga palju juurde. Mööda jõesängi kuni tehisjärveni oleks võimalik käima panna koguni paadiretked (või ka ringiratast mööda vana ja uut jõesängi). Kõige olulisem on see, et jõesängi taastamine annaks võimaluse taastada ja isegi uuesti käivitada ajaloolise vesiveski, millesarnast teist üheski Eesti linnas ei ole. Veskis saaks demonstreerida veskimehhanisme, valmistada isegi jahu ja pakkuda kohapealses (keskaegses?) söögikohas Paide kukleid vms. Vallimäe lähedus tagaks ka selle vaatamisväärsuse populaarsuse.

Teine selles piirkonnas taastamist vääriv hoone on endine **õllepruulikoda**. Hoone tuleks vähemalt korda teha, et sinna pääseks turist ligi. Ka ajaloolise Weissensteini õllemargi taastamine pole päris võimatu.

Samuti tuleb planeerida muud vanalinna piirkonnad ja kaaluda üksikute hoonete rakendust ja seda juba konkreetsete projektide raames. Majad, kus on toimunud midagi ajalooliselt olulist või elanud tuntud isik, tuleb tähistada (Hupeli maja, Hessede maja, Kappeli maja, Russanovi maja, apteek, koolimajad, postijaamad jne).

Väljaspool vanalinna piire on võibolla on mingil osal vanast raudteetammist võimalik taastada kitsarööpmelise raudtee lõik ja leida sinna “suslagi” sõitma, mille olemasolu ise Paides meelitaks ka siinsesse vanalinna.

2.3.11. Vanalinna elustamine

Vanalinna hoonete restaureerimisel pole erilist mõtet, kui need seisavad tühjana. Praegu seisavad ligi pool vanalinna hoonetest tühjana või alarakendatuna.

Samuti on enamik neist eraomandis, mis teeb nende ühtse arendamise mõnevõrra keerulisemaks, kuid Valitsuse poolt kehtestatud vanalinna kaitsetsooni tõttu ka mitte võimatuks.

Seega tuleb sõlmida **majaomanikega kokkuleppeid** majade renoveerimiseks ning arenguplaani järgi rakendamiseks. Usutavasti on võimalikud põhimõtteliselt sellised kokkulepped, kui majaomanik lepingu alusel nõustub maja andmisega soodushinnaga rendile (arengukava järgi) tingimusel, et projektide raames majad restaureeritakse. Selliselt saab kasu majaomanik (maja saab korda) ning eeldatavalt väikeettevõtjad, kes saavad soodustingimustel hakata kasutama heas asukohas asuvaid rendipindu. See peaks tooma vanalinna elu ja looma sellega ka tingimused siin väikeäride pidamiseks, mis on ajaloolise Weissensteini iseloomulik tunnus olnud.

Kui selline skeem ei toimi, tuleb konkreetsetest rahastamismudelitest lähtuvalt läbi töötada teised skeemid. Põhimõtteliselt peab linn **soodustama väikeettevõtluse arengut** ja just vanalinnas. See soodustab ka turismi, mis omakorda toetab ettevõtlust. Ilma selleta ei ole vanalinna taastamisest linnakodanikele endile kasu.

Soodustama peab ka väikeste ja omanäoliste toitlustus- ning majutusettevõtete tulekut vanalinna. Ka siin peab arnegukavast lähtudes nõudma vanalinna miljööga sobituvate mudelite rakendamist.

Juhul, kui omanikuhuvi puudub vanalinna hoonete korrastamiseks, tuleb kasutada äärmusliku vahendina nii muinsuskaitseadusest (§ 28) kui maareformi seadusest (§ 6 lg 3¹

viitega kinnisasja sundvõõrandamise seaduse §-le 3 lg 1 p 8) tulenevaid võimalusi kinnisasja sundvõõrandamiseks.

2.3.12. Turism

Kõige eelneva olemasolul või arendamisel on juba võimalik ja põhjust arendada Paide vanalinnas turismi. Tuleb töötada välja **turismimarsruudid** (näiteks mööda 5 miljööpiirkonda: keskväljak, Väike-Aia, Lai, Tallinna, Veski, Parkali, Posti, Rüütli, Vee tn) ning tagada nendel ajalooliste objektide tähistamise ja korrashoiu.

Turismi huvides võib luua ka vanalinna maketi, kaardid jms.

Turismi huvides tuleks arendada ka Paide vanalinna **veebilehte**. Selleks võib olla praegune Weissensteini koduleht või mõni muu. Võimalik on luua näiteks veebiturism virtuaalses Weissensteinis, mis oleks taastatud täpselt sellisena kui kreisilinna perioodil. **Virtuaalset Weissensteini** saab ka kinkida või müüa plaadil.

Samas, vanalinna arendamise peamiseks eesmärgiks ei saa olla turism vaid linnakodanikule väärtelukeskkonna loomine. Selle eesmärgi saavutamiseks loob tingimusi ka turismiks. Kuid hoidumine enda iga hinna eest müümisest tagab parema kvaliteedi.

III AJALOOLINE TAUSTTEAVE

3.1. Keskaegne Wittenstein

Paide on üks Eesti **vanimaid** linnu. Saanud 1291. aastal linnaõigused oli ta üks üheksast praegusel Eesti territooriumil asunud linnast (Tallinn, Rakvere, Narva, Paide, Haapsalu, Vana-Pärnu, Uus-Pärnu, Viljandi, Tartu). Linna vanust tuleks seega rõhutada.

Linna algne nimi oli alamsaksa keeles **Wittenstein** (valge kivi – paas). Kuna Saksamaal asendas ülemsaksa keel järk-järgult varasema alamsaksa keele 15. sajandil, siis võib arvata, et vanemat nimevormi Wittenstein kasutati Eestis, kus Hansaliidu kaudu on alamsaksa keel domineeriv, vähemalt Liivi sõjani 16. saj keskpaigas, ka Russov kasutab oma kroonikas Liivi sõja aegsest Paidest rääkides just vanemat nimevormi. Samuti on Rootsi aja dokumentides (17. saj) linna nimeks Wittensteen. Ülemsaksa nimevorm Weissenstein levis ilmselt alates 17., 18. sajandist.

Seega rääkides keskaegsest Paidest, võime linna nimetada Wittensteinist.

Selleaegsest linnast ei ole säilinud oluliselt rohkem kui **kindluse** varemed Vallimäel.

Praegune **Vallitorn** on taastatud alles hiljuti, olles tõenäoliselt küllaltki sarnane algsele samal kohal asunud kindlustornile “**Pikk Hermann**”, mis oli üldse kõige esimene ehitis praeguse Paide asukohal (ehitamist alustati u 1265). Esialgne kindlus koosneski sellest kindlustornist. Jüriöö sündmuste ajaks oli juurde ehitatud tornist kirdest asuv kabel, kapiitli- ehk nõupidamiste saal selle juurde kuuluva hoovi ja ümber oleva müüriaga. Seal tapeti ka eestlaste “kuningad”. Rajatud oli ka kaitsev müür teistele külgedele, hooneid aga rohkem ei olnud. Pärast Jüriöö sündmuse ehitati kindlust pidevalt suuremaks, rajati lääne- ja veevärav koos nende juurde kuuluvate kindlustustega ja muude hoonetega, ringmüür ümbritses nüüd juba suuremat kindluseala ja see müür on nähtav osaliselt nüüdki, keskseks kindlustuseks jäi edasigi Pikk Hermann, mistõttu ei rajatud müüri äärde ka muidu tavalisi nurgatorne.

Praegu Vallimäele näo andev bastionite süsteem rajati 16. sajandi lõpul ehk Wittensteini lõpp-perioodil.

Vallitornil on seega olnud Paide arengus oluline roll.

Praegu teadaolevalt Paide kõige esimeseks sümboliks, mida on kasutatud linnapitsatil ja hiljem vapil vähemalt aastast 1441, ongi olnud Pikk Hermann. Kindlust ja Vallimäge tuleb seega kasutada keskaegse olustiku loomiseks.

Keskaegne linnapitsati jäljend

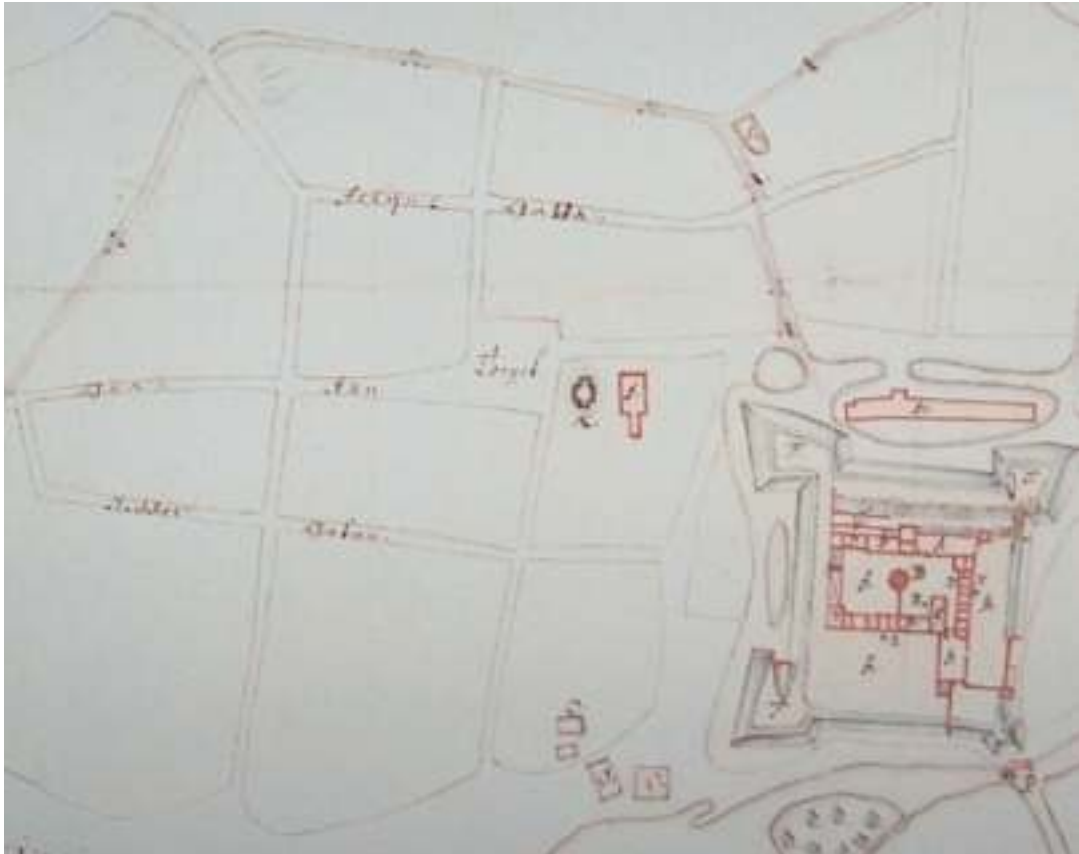

Kreisilinn Weissenstein vapp

19. sajandi linnapitsati jäljend

Keskaegne Wittenstein hävitati täielikult 16. sajandi Liivi sõjas, see põletati ja rüüstati täielikult viimse kui hooneni. Selleaegsest linnast on säilinud **keskväljak** ja selle lähedal asuv **tänavatevõrk**. Linna keskväljak asus samal kohal, kus praegunegi, olles siiski põhjakülje arvelt natuke väiksem – väljaku põhjakülg asus Vee tn joonel (seda märgistab praegu restoraniesine tagasiaste). Väljaku praegune põhjapoolne osa oli kirikuaias sisse jäänud ala. Keskaegne, gooti stiilis kirik asus samas kohas, kus praegunegi, ainult sellel puudus praegune läänetiib, mistõttu kiriku torn asus traditsiooniliselt kiriku lääneotsas.

1683. a (nn Wexelbergi) kaart: selleks ajaks ei olnud keskaegne tänavatevõrk sõdade tõttu oluliselt muutunud

Keskajast on pärit Pikk, Rüütli, Pärnu tn algus, Väike-Aia, Suur-Aia tn algus, Põllu tänava algus. Neid võib mingil määral märgata 1620. a gravüüridel, mis kujutavad Liivi sõja eelset Wittensteini, kuid väga täpselt on nad jälgitavad 1683. a linnakaardil (nn Wexelbergi kaart). Seega rääkides Wittensteinist, saame rääkida vanalinna peamisest tänavatevõrgust ja keskväljakust. Säilinud on keskaegse linna algne “skelett”. Lisaks Vallitornile saaksid olla keskväljak ja selle läheduse tänavad Wittensteini teiseks oluliseks vaatamisväärsuseks. Keskväljaku ja tänavate keskaegsed piirid on võimalik markeerida, et eristada Wittensteini hilisemast linnast. Siinjuures peab hoiduma ülepingsutamisest – keskaegsele tänavatevõrgule rajatud hilisem linn pole Eestis iseenesest mingi haruldus. Kuid see asjaolu väärneb siiski äramärkimist, sest see on peale Vallimäega seonduva ainus keskaegsest linnast säilinud silmaga nähtav osa, mis peaks linna vanust meelde tuletama.

Keskaegsetest **hoonetest** ei ole säilinud midagi.

On teada, et keskaegses Wittensteinis asusid raekoda, kolm kirikut (üks praegusest kirikust natuke eespool, üks kindluses, üks – Katarina kirik – umbes praeguse Pika ja Vainu tn nurgal), kaks koolimaja, seek, gildimaja, kaks veskit, kaalukoda, apteek. Enamike hoonete täpsed asukohad pole teada.

Säilinud on mõned keskaegsete hoonete vundamendid ja alusmüürid. Eriti tuleks esile tõsta Veski ja Parkali tn ristumiskohal asunud veskit, mille esimene hoone on ilmselt umbes sama vana kui kindlus või hiljemalt keskaja lõpust pärit. Hoone alusmüürile on hiljem rajatud uus

veskihoone. Veskitel oli vesikindlusarhitektuuris oluline roll - nimelt reguleerida veetaset kindluse vallikraavis. Et tammilüüsid ka otsest tulu saaks kandma panna, rajati tammi ja muu agregaadid peale veski. See on klassiline skeem. Et veski koos kindlusega keskajast pärineb, selles ei ole mingit kahtlust - ta ei ehitatud sinna (sõjanduslikus mõttes mõttetuse paika) mitte niivõrd jahu jahvatamiseks (jahu võis ka talupoegadelt osta või ise käsikividega jahvatada) kui võrd veetaseme reguleerimiseks vallikraavis.

Samuti pärinevad keskaja lõpust pastoraadihoone (Lai 1) alusmüürid.

Väga tõenäoline on, et Keskväljaku ääres asuvate mõnede hoonete keldrid võivad pärineda keskaja lõpust.

Seega Wittensteini hoonete ja nende asukohtade presenteerimine on praeguste uuringute põhjal üsna piiratud.

Keskaegset Wittensteini on võimalik ruumiliselt väga konkreetselt piiritleda.

On põhjust arvata, et keskaegset linna ümbritses ringvall (mida võib nimetada ka **linnamüüriks**), mis kulges vallimäe kagubastionist ilmselt kuskilt Rüütli ja Parkali tn vahelt kuni Karja ja Pika tn nurgani (võibolla ka natuke põhjapoole), sealt otse kuni Suur-Aia ja Parkali lõunapoolse nurgani, sealt otse üle praeguse staadioni Kitsa tn kohani, kus asusid katlamaja masuudimahutid, sealt mööda Kitsast tänavat vallimäe edelabastionini. See järeldus tugineb üksnes kolmele analoogsele joonistusele (u 1620) ning 17 ja 18. sajandi kaartidele, kus on näha linnamüüri lääneosale rajatud tänavatejoont.

Linnavallis oli kaks väravat: läänvärav asus praeguse Pärnu tn peal, umbes praeguse puust haiglahoone ees. Idavärava asukoht pole nii kindel, ent kindlasti asus see Vee tn joonel, ilmselt Rüütli ja Vee tn ristist allpool.

Väga kindlalt saab kaardile märkida linnamüüri lääneosa, see kajastub 1683. a kaardil säilinud vallina ja veetõkkega ning 1785. a kaardil vallile rajatud tänavana. Täiesti kindel on, et see ei kulgenud mööda Aiavilja tänava joont nagu on oletatud vaid oluliselt lähemalt keskväljakule. Idamüüri osa täpne markeerimine on keeruline, kuna 1683. a kaardile ei ole seda märgitud. 1620. gravüüride põhjal (mis ei pruugi proportsioonide osas kuigi täpsed olla) võiks väita, et kuna see keeras kindluse kagubastionist itta ja siis lõunasse, siis pidi see kulgema pigem Parkali kui Rüütli tänava joonel (jõe suhteliselt lähedal). Ent ei ole ka päris võimatu, et linnamüür rajati enne kindluse bastionite ehitamist (1578), mil kindluse müürid ei ulatunud nii kaugemale ja seetõttu võis ka linnamüür alata keskväljakule lähemalt, võibolla koguni Rüütli tänava joonelt ning et 1620. a gravüürid illustatsiooni huvides muutsid proportsioone. Seega idamüüri täpne asukoht on võimalik kindlaks teha kas seniavaldamata kaardimaterjali või arheoloogiliste uuringute põhjal.

Ei ole tegelikult teada ka see, mis kujul linnamüür eksisteeris: kas see oli kivist või üksnes kivimüüritisele rajatud püstpalgid. Linnamüüri otsinguks ei ole arheoloogilisi uuringuid tehtud, ehkki ehituslikke kaevetööde käigus on leitud paksu kivimüüri osi (Pärnu tn-lt). On arvatud, et Rüütli tn majad võivad asuda linnamüüri peal, kuna nende all olevad keldrid on tavatult paksude müüridega. Siiski on praegu tegu üksnes oletustega, paksud keldrimüürid võivad olla ka näiteks keskaegsete hoonete ja keldrite vundamendid.

Keskaegne linnavall ümbritses tegelikult seda ajaloolist osa Paidest, mida võime praegu nimetada vanalinnaks. Seega on linnavalli uurimine oluline: see avaldaks meile kahtlemata paljut keskaegsest Wittensteinist, millest me praegu kuigi palju ei tea. Samuti aitaks linnavalli uuringud, selle mõnede väljakaevatavate lõikude eksponeerimine ning nende põhjal linnavärvate märgistamine füüsiliselt piiritleda vanalinna ja luua sellest ajaloolise väärtusega linnaosa.

Keskaegsest Wittensteinist saab esile tõsta ka **sündmusi, isikuid**.

Russovi Liivimaa kroonika kohaselt oli Wittensteini *foogt* üks mõjuvõimsamaid mehi Saksa ordu, tema ametikoht oli väga ihaldatud. Üheks põhjuseks oli Järvamaa rikkus, foogt oli seega üks rikkamaid mehi Eestimaal, tema kullast ametikett kaalunud mitu naela. Kett läks legendi järgi kaduma Liivi sõjas ja on siiani kuskil Vallimäel. Seda käisid 19. sajandil mitmed aardekütid ka otsimas, 1841. aastal leiti küll kastike Rootsi rahadega, kuid ketti ei leitud. Foogt ja tema ametikett võiksid olla ühe huvitava legendi aluseks.

Üheks tuntumaks sündmuseks seoses Wittensteiniga on kahtlemata *Jüriöö* ülestõusu nelja eestlaste “kuninga” (võibolla ka lihtsalt saadiku) hukkamine. Ühest küljest näitab see sündmus, et tegu oli sel ajal olulise ordule kuuluva kindluslinnaga. Eestlaste jaoks on sündmusel küll negatiivne tähendus, sest sellega kadus pikaks ajaks lootus iseseisvuse taastamiseks. Kuni ülestõusuni põhines eestlaste ja vallutajate suhe ilmselt peamiselt vasallisuhtel, säilinud oli ilmselt eesti ülikkond, kellest suur osa oli Taani kuninga teenistuses. Palju oli reguleeritud eestlaste ja vallutajate vaheliste alistumis- ja vasalliteedilepingutega. Peale ülestõusu mahasurumist juuriti maa aadelkonnast välja eestlased või olid nad sunnitud oma päritolu salgama ja unustama. Ülestõusuga seoses tasuks esitleda ka mitmeid huvitavaid teooriaid sh seda, et eestlased soovisid tegelikult liitu Rootsi ja et võibolla kavandati ka kirikuriiki, midagi Vatikani sarnast – st liitu paavstiga, kelle esindaja oli muide eestlastega Wittensteini kaasa tulnud. Need dramaatilised sündmused ja huvitavad teooriad võiksid köitva esitluse korral teha kindlust huvitamaks. Igatahes on neli kuningat see teema, mille kaudu Paidet teatakse.

Wittensteinis elanud tuntud inimestest tuleks mainida Liivimaa noorema riimkroonika autorit Johannes *Rennerit* (1525-1583), kes töötas siin foogti notarina ning vanima säilinud eestikeelse trükise Wanradt-Koeli katekismuse üks autorit Simon *Wanradti* (u 1500 – 1567), kes oli siin pastoriks (pidi siin elama enne aastat 1537, mil ta oli juba Niguliste kiriku õpetaja ja andis katekismuse välja). Sel ajal rajati lisaks Tartule ja Narvale just Wittensteini algkool. Nende kahe mehe elu kohta Wittensteinis praegu rohkem andmeid pole. Mainida tuleks aga neid seoses linnaga kindlasti.

Nagu mujalgi Eestis, toimus ka Wittensteinis *nõiaprotsesse*. Nende kohta on siiski väga vähe andmeid. On räägitud, et Wittensteinis põletati keskaja lõpus korraga 14 nõida, mis peaks olema üks suuremaid nõiaprotsesse Eestis ja et nõidade poolt äraneetud Wittenstein hävitatigi hiljem ja vires veel kaua (mõne sõnul siiani). Mina ei ole siiski selle kohta kinnitust leidnud. Wittensteini nõiaprotsesside kohta pole peaaegu üldse kirjalikke allikaid, igatahes ei paista neis olevast teiste paikkondadega võrreldes midagi eriliselt esiletõstmist väärt. Teada on see, et 1615. aastal (ehk siis juba Rootsi ajal, luterliku mitte katoliku kiriku ajal ning u 40 aastat peale linna esimest hävitamist Liivi sõjas) põletati siin 9 nõida. Seega

nõidade needus on ilmselt legend, millel võiks siiski olla oma väärtus linna paljukannatanud varases ajaloos.

Keskaegse Wittensteini hävitasid *Liivi sõja* sündmused. Wittenstein oli tegelikult väga tugeva kindlusega linn. Osalt tulenes see looduslikust omapärasest, kuna linn asus keset soid ning seda ümbritses omakorda jõgi ja sellest kaevatud kraavid. Wittenstein oli üks väheseid Eestimaa kindluseid, mida venelastel ei õnnestunud ordult vallutada. 1558. aastal põletasid vene väed linna, kuid kindlust ei suutnud vallutada. 1560. aastal kaitses venelaste eest 5 nädala kestel edukalt kindlust noor rüütel Kaspar von *Oldenbockum*, keda on nimetatud seepärast ka Paide kangelaseks ja päästjaks, mida ta venelaste metsikust arvestades ka kahtlemata oli.

1573. aastal vallutasid aga venelased nüüd juba rootslastele üle antud linna ja kindluse. Vene tohutut sõjaväge juhatas siin tsaar Ivan Julm isiklikult. Et Wittensteini kindluse all surmati kahurikuuli läbi tema lemmikväejuht Maljuta Škuratov, kohtles tsaar linna erilise julmusega. Vangivõetud linna kaitsjad ja mitmed tähtsamad linnakodanikud põletati mitme päeva kestel elusalt, paljud tapeti, mitmed läksid neid julmuse nähes hulluks, mitmed küüditati Venemaale. Selleaegne keskväljaku ääres asuv kirik, kuhu olid mitmed linnakodanikud varjunud, lõhati selle sõjakäigu ajal, mõnigatel andmetel venelaste poolt, teisel andmetel linnakodanike endi poolt, et mitte venelaste kätte langeda. Wittenstein oli täielikult maatas ja tühjaks tehtud, keskaegne linn oli jäädavalt kadunud.

Hiljem võitlesid linna pärast mitmeid kordi rootslased ja poolakad, kuni tühjaksjäänud linnalt lõpuks 1636. aastal võeti tema ammused linnaõigused. Linn kingiti Mäo mõisale.

Liivi sõja ajal oli Paide korduvalt nõo piirilinnaks (Rootsile ja Vene ning Rootsi ja Poola vahel).

Aastal 1703, Põhjasõja käigus, põletasid vene väed uuesti osalt taastatud linna täielikult maha.

Keskajal õitsenud linn oli kadunud. Ehitisi hakati taastama 18. sajandi alguses, mil hakkas tekkima praeguseni säilinud puidust vanalinn. Linnaõigused taastas Vene impeerium 1783. aastal.

Linna kannatused ja vastupanu Liivi sõjas, Oldenbockum ning Ivan Julma sõjakäik siia on kindlasti sellised Paide lood, millest rääkida.

3.2. Kreisilinn Weissenstein

(märkus: kreisikeskuseks sai Paide tegelikult juba Rootsi ajal Eestimaa kindralkuberneride ametikohtade loomisega, mil loodi Järva kreis. Kuigi Paide linnaõigusi oli alates 1636. aastast piiratud, toimusid siiski siin näiteks Tallinna linnusekohtu istungid. Vene riigi poolt 1783. aastal taastatud linnaõigused ja antud kreisilinna staatus kestis aga katkematult u 120 aastat, kuni aastani 1918, maakonnalinn on Paide senini.)

Keskaegne Paide linn hävitati 1573. aastal, peale seda taastatud hooned hävitati taas Põhjasõja käigus 1703. aastal. Wittensteinilt võeti 1636. aastal linnaõigused, linn kuulus Mäo mõisale, kellega linnakodanikud maksude pärast kohut käisid nii Stockholmis kui Vene ajal Peterburis.

Aastast 1784 pärit kaardilt (mille aluskaart on aastast 1739) on juba näha uut, veel suhteliselt hõredat hoonestust. Keskväljak on ikka veel keskaegsetes mõõtudes, st põhjas Vee tn joonel, sellest põhja pool jääv ala on kiriku juurde kuuluv krunt. Kaardil on keskväljaku lääne- ja lõunaküljel veel hoonestama, idaküljel asuvad hooned praeguse Keskväljak 9 (Vee 1), 10 ja Pikk 2 kohal. Muudest hoonetest on märgitud kolm maja Pika ja Vainu tn ristis ja veel üks maja Pikal tänaval rohkem lõunas, kolm maja Tallinna tn alguses, üks peale Kitsa tänava algust, üks kohe peale Laia tänava algust, kolm maja Väike-Aia ja kaks Suur-Aia tänaval, Rüütli 4, 8 ja 10 ning veel kolm maja Rüütli-Vainu tn ristmikust lõuna pool, veel kaks maja Laial tn-l (sh üks kino asukohal), neli maja Posti tänaval ning veel mõni ehitis. Seega kaardi põhjal on u 30-40 aastaga peale linna hävitamist jõutud ehitada ligi 40 maja.

Ei saa olla päris kindel, kas kõik siis ehitatud majad on samal asukohal säilinud siiani või on mõnele hiljem ehitatud peale uued hooned aga mõned kindlasti. Kuid tegu on perioodiga, mil hakati üles ehitama linna seda osa, mis on säilinud praeguse vanalinnana.

Kaardilt ja muudest allikatest nähtub, et Tallinna tänavat ei ole ikka veel rajatud, sellel asuvad Vallimäe kindlust kaitsvad eelkindlustused. Ka Posti tn põhjaküljel on teadaolevalt veel kindluse käsutuses – seal asus sõjaväe drilliplats. Seega linna struktuur on säilinud põhiliselt samana, mis ta oli keskajal.

Järgmiselt, 1785. aasta kaardilt on näha juba mõnevõrra tihedamat hoonestust.

Keskväljaku lääneküljel on juba märgitud praegu nr 18 ja praeguse Konsumi kohal asunud kaks hoonet, samuti Pikk 1 hoone Pika tn poolne osa, hoonestatud on ka Pikk 3, 4, 5 ning Keskväljak 6 (praegune 8 – nn Kuma fotopood).

Tallinna tn on ikka veel välja ehitamata (ulatub ainult Kitsa tänavani).

On põhjust arvata, et ka eelmine, 1785. a kaart kajastab mõnd varasemat aluskaarti, sest juba 1790. aasta kaardil näeme tunduvalt tihedamat hoonestust.

See kaart kujutab hooneid ka nende tegelikes mõõtudes ning näitab praktiliselt sellist hoonestust nagu see esineb juba praeguses vanalinnas.

Kaardile on kantud kõik keskväljaku majad, Tallinna tänav on välja ehitatud, Suur-Aia, Pikk, Rüütli jt vanalinnad tänavad juba üsna tihedalt hoonestatud.

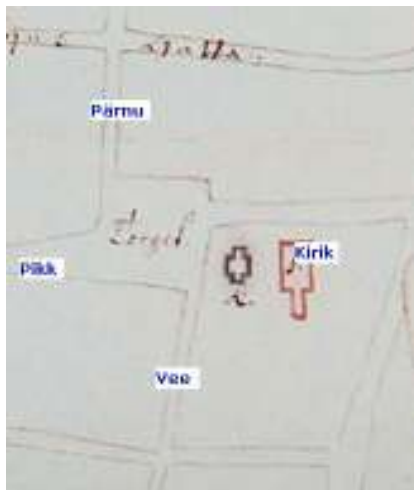
Uue kiriku krunt on sama kui praegu.

Vene keisririigis läbi viidud kubermangureformi käigus anti ka Paidele 1783. aastal tagasi linnaõigused.

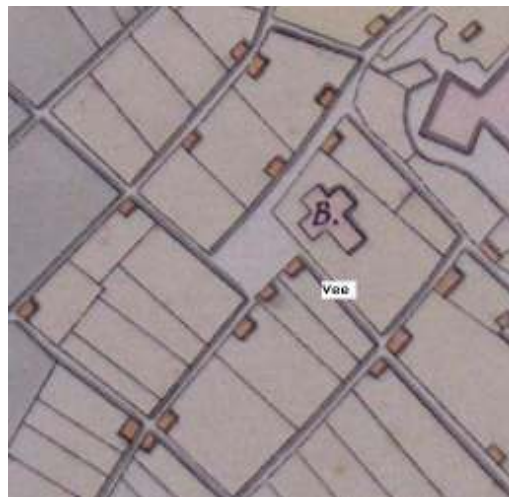
Aastal 1788 kinnitati Paide vapp:

Paide sai maakonnalinnaks, mistõttu siia ehitati 1789. aastal Tallinna tänavale kolm kivihoonet - justiitshoone (praegune kohtumaja), kus asus ka kohtufoogt, kreisikool (hiljuti muusikakool) ja magasiniait. Uus kirik sai valmis 1786. aastal, millega suurenes praeguste mõõtmeteni ka keskväljak:

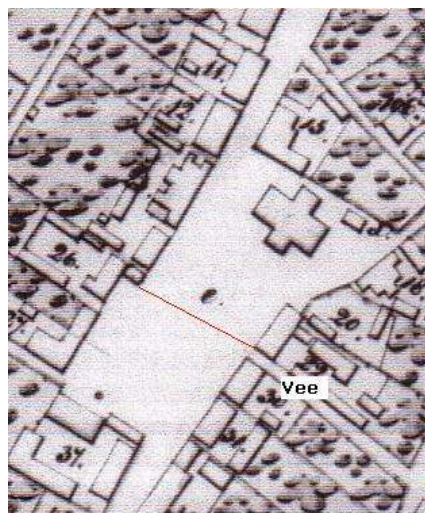
1683: keskväljak ulatub põhjas praeguse Vee tn piirini, sellest põhjapoolne osa kirik krunt (kalmistu)

u 1740-d: keskväljak veel endises, väiksemas mõõdus

1786 kaart: Kujutab ilmselt natuke varasemat perioodi – uut kirikut pole veel ehitatud, näha on ajutine puukirik natuke Vee tn joonest põhja pool (palju eespool keskaegsest ja praegusest kivist kirikust), hoonestus aga nihkub juba kiriku krundi sisse – Keskväljak 8 hoone on märgitud, samuti krundid põhja pool

1848: keskväljak praegusel kujul, punasega märgitud endise keskväljaku põhjapiir, mida märgistab praegu Vee tn ja restorani ees oleva tagasiaste joon.

Rääkides Paides vanalinnast, peame silmas niisiis 18. sajandi keskpaigast alates rajatud hooneid, mis asusid põhiliselt keskajal tekkinud tänavatevõrgustikul.

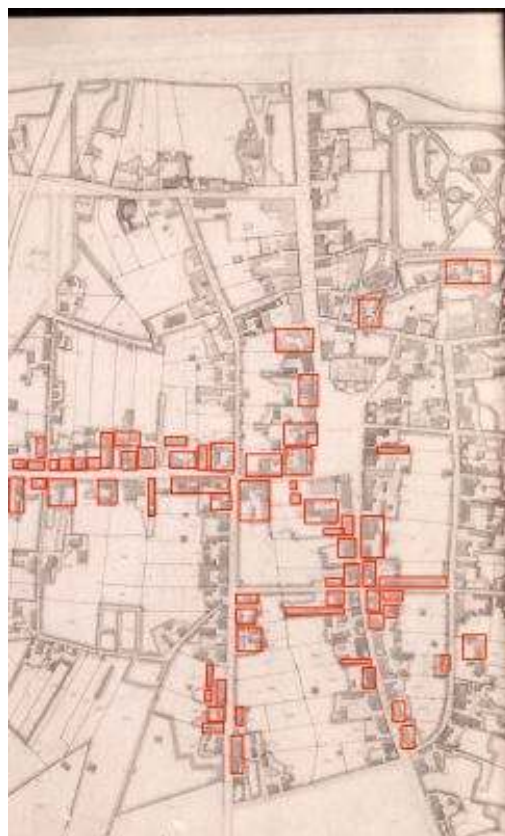
Kuna Paide ajaloolist linnatuumikut ümbritsesid ikka veel Mäo mõisale kuuluvad maad, ei arenenud linn pikka aega oma tuumikust väljapoole. Seetõttu arenes välja keskväljak, mille ümber olid koondunud kõik linna olulisemad ametiasutused ja poed. Seetõttu on Paide keskväljak Eestis ainulaadne – heade proportsioonidega, heas asukohas, hea hoonestusega ning linnakeskusena senini kasutusel.

Kreislinna perioodil nimetati linna **Weissensteiniks**. Praegu ei ole teada, kuidas üleminek nimevormist Wittenstein toimus. Rootsi ajal kasutati igatahes alamsaksa nimevormist

tuletatud Wittensteeni. Võibolla tuli uus nimevorm kasutusele Vene ajal peale Põhjasõda, mil siinsed sakslased kasutasid ilmselt juba pikemat aega ülemsaksa keelt. Ei ole teada, millal hakati kasutamata paralleelselt ka nimevormi Paide. Juba Anton Thor Helle eesti keele grammatika lisas aastal 1732 on kasutatud nimevormi Paide (mitte Paede). 1790. a ajakirjas Nordische Miscellaneen nr 24 on arutletud selle üle, et ühes 1564. a ürikus nimetatud Paida võib olla Weissenstein. 19. sajandi alguse kirikuraamatutes on sõltuvalt sellest, kas sisse on kantud eestlaste või sakslaste andmeid, kasutatud kas Paedet või Weissensteini. Kuna eestlased ei mugandanud saksakeelseid nimesid Wittenstein ja Weissenstein eesti keelde, siis võib arvata, et Paide või ka Paede (mis ei pruugi muide Paidest vanem nimevorm olla) oli kasutusel juba keskajal. Linna ametlik nimi oli kindlasti kuni Eesti Vabariigi alguseni aga Weissenstein, kuigi eestlased kasutasid ilmselt põhiliselt nime Paide. Vene keisririik kasutas ainult saksa nimevormi, samuti nagu kohalikud sakslased, kes veel 19. sajandi keskpaigas moodustasid linnas enamuse. Seega Paide vanalinnast rääkides on tema õige periodiseeringu rõhutamiseks kohane kasutada just seda nimevormi.

Paide vanalinna hoonestus arenes **18. saj keskpaigast kuni 20. sajandi** alguseni, just seda perioodi tuleb presenteerida **Paide vanalinnana, Weissensteinina**.

Suur osa Weissensteinist on praeguseks lammutatud. Sellel 1930. aastate kaardil on märgistatud praeguseks lammutatud Weissensteini hooned. See aitab piiritleda praegust vanalinna miljööväärtuslikku ala:

Jäädavalt on kadunud Pärnu tänava puithoonestus, mille lammutamist alustati 1970- tel ning viidi lõpule 80-tel.

Praegusest muinsuskaitsealast on välja jäänud Suur-Aia tänav. Miljööväärtusliku alana seda tänavat tõesti enam ei eksisteeri. Vanalinna hoonetest on jäänud ainult lühike lõik tänava algusest kuni Salduse poeni (tänavalaaneküljel). Uusehitiste keskel ei pääse nad aga enam mõjule. Selles mõttes on tänavaaansambli suurt kahju teinud K-Keskuse hoone ehitus. Siiski tuleb seista säilinud puumajade lammutamise vastu.

Samuti on kadunud endise ühe uhkeima tänava – Pika tänava alguse puithoonestus, mis võinuks koos Keskväljaku hoonetega moodustada väga mõjusa hooneteansambli. Ka seda ei ole enam võimalik taastada.

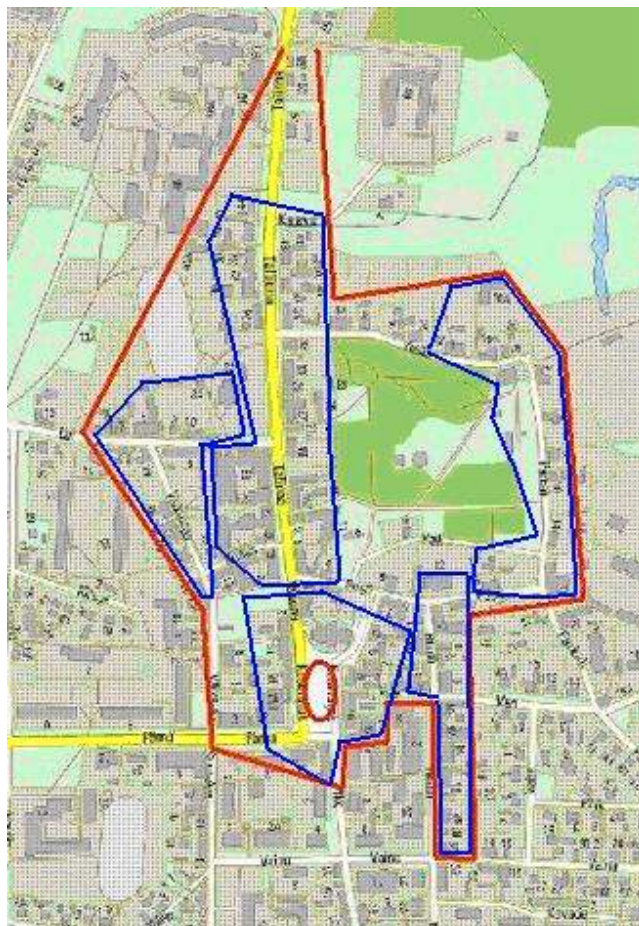
Mõnevõrra on kannatanud ka Keskväljak ent üht-teist on siiski võimalik taastada ning keskväljaku unikaalsust arvestades tuleb seda ka kindlasti teha.

Paide vanalinnana tuleb seega korrastada ja restaureerida säilinud hoonestusega peamiselt **keskväljak, Tallinna, Rüütli, Posti, Parkali, Veski, Väike-Aia, Kitsast, Laia tänavat**. Selles piirkonnas on kõige enam säilinud kreisilinna tekkimise ajal kujunenud hoonestust, mida ei mõjuta oluliselt uusehitised.

Selline Weissensteini miljööväärtusliku ala markeering vastab peaaegu täpselt vanalinna muinsuskaitseala piiridele.

Sinisega on märgistatud Weissensteini 5 võimalikku miljööväärtuslikku piirkonda: Keskväljak, Tallinna tänav, Väike-Aia ja Laia tn piirkond, Veski ja Parkali tänav ning Rüütli tänav. Neisse piirkondadesse jääb nii vanalinna puitkui kiviehitisi.

Vallimägi kuulub loomulikult keskaegsesse miljööpiirkonda.

Säilitada tuleb kindlasti Weissensteini **puithooneid**. Mitmed neist on pärit 18. sajandist, enamik 19. sajandist.

Enamikult üksikult ent osalt ka hooneteansamblina loovad nad ainulaadse puitvanalinna miljöö, mida Euroopas väärtustatakse kõrgelt. Weissensteini iseloomustasid just madalad puithooned, millel oli muudest hoonetest moodustatud õueansambel ja suured aiad. Mõnes piirkonnas – Rüütli, Väike-Aia, Veski, Parkali tänavatel on võimalik sellist miljööd taastada. Mõnel hoonel on säilinud ka vanad voodrilauad ja ehitusdetailid, kindlasti tuleb tagada nende säilimine ja taastamine. Lisaks hoonete ehituslikule restaureerimisele tuleb uurida ja võimalusel ka esitleda hoonete ajalugu – mida märkimisväärset on seal asunud, kes elanud jms.

Kivihoonestust on Paide vanalinnas suhteliselt vähe. Vanimad neist on 1789. aastal ehitatud justitshoone, kreisikool ja magasiait. Paide linnaehituslikus mõttes on tähelepanuväärne periood 1890-test kuni I maailmasõjani (1902 võeti vastu linna ehituste seadus). Sel ajal oli Paide linnapeaks apteeker O. Brasche. Muuhulgas taastati sel perioodil Vallimägi ja Vallitorn, rajati Pärnu ja Tallinna tänavate alleed, Pärnu ja Posti tn koolimajad, Laiale tn-le tuletõrje depoohoone, Tallinna 9 laohoone. Neist kivihoonetest tuleb Posti tn koolimaja ja Tallinna 9 punasest kivist hoone kindlasti mitte ainult restaureerida vaid leida neile ka hea rakendus.

Vanalinna piirkondadest on enim märkimisväärt **keskväljak**, mille kohta on kirjutatud järgmist:

“Oma praeguse kuju ja mõõtmed ning hoonestuse sai väljak 18. sajandil. Sellest ajast peale on Paide keskväljak ainuke nii suurte gabariitmõõtmetega ja ajaloolise hoonestusega linna keskväljak Eestis, mis täidab oma ajaloolisi funktsioone linna keskväljakuna tänapäevani.”

“Puitehitistena asulana on Paide ainuke väljapaistev säilinud kreisilinn, kus ka keskväljak alles on.”

Seega keskväljaku ajaloolise osa väljaarendamine oleks Paidele oluliseks linna väärtust tõstvaks teguriks

Keskäljakul asuvatest hoonete kohta väärivad äramärkimist järgmised faktid:

Keskväljak 1 (kirik): Praegune kirik on ehitatud samale kohale, kus asus keskaegne kirik, mis hävitati 1573. Uus kirik rajati vanale asukohale 1786. aastal. Kirik põles 1845, kolm aastat hiljem oli ta taastatud, kuid teistsuguse torniga, 1910 ehitati otstesse laiendused. Kiriku eripära on selles, et torn ei asu läänes vaid hoone keskel.

Keskväljak 3: Sellele asukohale ehitati maja 1786 aastal (samal ajal kui uus kirik, mille ehitamine tähistaski uut linnaehituslikku aktiivsust), uus ja praegune hoone aga millalgi 19. sajandil. Uus maja oli 19. saj alguses kasutusel Paide algkoolina, 19. saj II poolel hobupostihoonena (seetõttu nimetatakse ka lähedalasuvat tänavat Posti tänavaks) ja 19. saj lõpul ning 20. saj algul telegraafikeskusena. Hoone juurde kuuluvad kõrvalhooned oli: tallid, aidad, tõllakurid ja sepikoda. Hoovis olev elumaja (nr 4) on ehitatud 19. saj keskel.

Keskväljak 8: Maja parempoolne osa ehitatud enne 1770daid, vasakpoolne koos õuepoolsete juurdeehituse ja kõrvalhoonetega 19. sajandil. Ühel 1856. a maalil on maja ilma laudvooderduseta, ühe sissekäiguga praeguse Kuma fotopoe ukse kohal. EV perioodil tuntud Viikvaldi majana, kus tegutsesid mitmed ärid. 1980.-tel palgid asendatud kiviga, täiesti ümberehitatud, alles on siiski jäetud vana mantelkorsten.

Keskväljak 9 (Vee 1): Maja ehitatud enne 1786. aastat (kaartide järgi lausa 1740-tekst), majas elas 1805-1819 A.W.Hupel, kes pärandas maja linnale tütarlastekooliks (esimene tütarlastekool Paides ja üldse Eesti väikelinnades), kool tegutses selles majas kuni 1902. aastani, mistõttu ENSV aegsetes Restaureerimisvalitsuse töödes on märgitud, et hoonel on Paide jaoks suur kultuurilooline väärtus. Kuni 1848. aastani oli olemas ainult pikiküljel vastu keskväljakut ehitatud hoone, sel aastal tehti majas remont, juurde ehitati väike osa Vee tn äärde (ilmselt ulatuses, mis jääb selle all oleva keldri peale). Terve Vee tn äärne osa ehitati millalgi 19 sajandi II poolel, mil ilmselt likvideeriti ka maja keskel asunud vana mantelkorsten. Maja kuulus linnale, seda renditi nii elu- kui äriruumideks, 1930-tel asus majja maksuamet.

Keskväljak 10 ja 12: Nr 10 ehitatud enne 1786. aastat kohe kahekorruselina, mis on suhteliselt erakordne toleaeagses Paides. Maja olnud tuntud Kulli poena. Hoovi kivihoone (12) oli esialgselt ühekordne sepikoda, 19. saj keskel ehitati kahekordseks, majas asus tubakatööstus, 20. saj alguses ehitati elumajaks.

Pikk 2: Praegune kolmekordne kivihoone ehitatud 1930-te teisel poolel kolmes järgus. Varem selle asemel olnud pikk puumaja ehitati 1785 või varem, mil ta kuulus von Stackelbergile. 19 sajandil kuulus Hessede naabrile Laursonnile.

Keskväljak 13 (Pikk 1): Hoone on ehitatud kahes osas, esmalt Pika tn poolne osa 1775. aastal või varem, Keskväljakupoolne osa ehitatud 1785 või varem. Hooned on ühendatud 1849. a ümberehituste käigus, mil Keskväljakupoolne hoone sai varikatuse ja Toskaana stiilis sammasgalerii, mis sarnanes 18-19 saj Vene kaubahoovidele (on oletatud, et samasugune oli ka Pika tn ääres, kuid tõendeid selle kohta ei ole). Kauplushoone oli Keskväljaku äärses majas, sellega nüüd ühendatud Pika tn äärses majas oli elumaja. Majas on elanud Paide kohtufoogtid, linnapead, tähtsad kaupmehed. 20. saj alguses asus majas lühiajaliselt ka linnavalitsus (enne kolimist Keskväljak 14 hoonesse aastal 1913).

Keskväljak 14 (raekoda): Ajavahemikul 1786-1823 ehitatud ühekordne kivimaja, kuulus ühele krundile koos Keskväljak 13 ja Pikk 1-ga. Aastal 1908 ostis maja karskusselts Iwa, kes kasutaski hoonet seltsimajana. Linnavalitsus kolis majja 27. novembril 1913 ja asub seal siiani. Ühekordse kivimaja gabariidid (hoone pikkus, laius, seinte ja poolkelpkatuse kõrgus) olid omavahel heas mõõdukooskõlas ja vastasid klassitsismiperioodil linnades enamlevinud kodanikumaja elamutüübile ning maal pastoraadihoonete lahendustele. Hoone ehitati ümber kahekorruseliseks 1925. aastal (tollase linnapea Purfeldti projekti alusel). Hoonel on säilinud algupärased vihmaveetorude lehtid. Kuni 1930-te aastateni oli see maja peale kiriku ainuke kivist ehitis keskväljaku ääres.

Keskväljak 15, 16 ja 17 hooned märgitud juba 1780-te aastate kaardile (ilmselt veel varasemast perioodist), praeguseks lammutatud, nende asukohal kauplus-restoran.

Keskväljak 18: Ehitatud 18. saj lõpul ühekorruselisena. 1874 kuulus von Rosenitele, pärast seda von Baranoffidele, hiljem asus majas mh Kaubatarvitajate Ühisuse Iwa kauplus. Esimesel korrusel on alati olnud kaupluseruumid. Hoone 19. sajandil tekkinud välisilme on suures osas säilinud.

Keskväljak 19: Ehitatud 18. sajandi lõpul ühekorruselisena, kõrge sadulkatusega. Ühel 1856. a maalil on majal kaks sissekäiku: üks lõunaotsas ja teine, kõrge trepiga maja keskel. Majas asus 100 aastat kohalik raamatukauplus. Maja praegu lammutatud, tuleb keskväljaku ühtse hoonestuse huvides kindlasti samasugusena taastada.

Tallinna 2: Ehitatud u 1775, algselt kuulus kohtufoogt ja apteeker A.C.Wedelile, peale teda Braschede perekonnale, hoones asus 200 aastat Paide apteek.

Tallinna 4: Ehitatud u 1784, algselt kuulus kaupmees Auerbachile, seejärel linnafoogt major von Brotenhilmile, vahepeal ka koolideinspektor Tegelerile, 1870 alates kaupmees Johansonile. Hoone juurdeehitused moodustasid siseõue, mistõttu see oli veel 80. aastatel ainuke tervikuna säilinud õuehoonete ansambliga krunt keskväljakul ja Tallinna tänaval. Hooned põlesid 80. aastatel, praegune krunt on tühi. Hooneansambel tuleb keskväljaku ühtse hoonestuse säilitamiseks kindlasti taastada.

Tallinna 1: Algne hoone ehitatud 1755. aastal. 18. sajandi lõpus on kaardile kantud maja Tallinna tänava poolne osa. Maja põles koos kirikuga 1845. aastal, uus (praegune) hoone ongi ehitatud samal aastal, 1848. a kaardil ongi näha hoone sellisena nagu ka praegu. 1856. a. maalil on maja sama välisilmega kui praegu, sissekäiguga kirikupoolselt nurgalt (sel ajal puudusid kirikul veel otstesse 1911 rajatud juurdeehitused, praegune maja sissekäik on rajatud rohkem lõunakülje keskele).

Väike-Aia, Kitsas, Lai tänavad.

Need on ühed Paide vanimad tänavad, pärit juba keskajast.

Väike-Aia tn esimest hoonestust peale Põhjasõda on näha 1748. a kaardilt, kuhu on märgitud praeguse nr 13 hoonest lõuna pool ning nr 24 hoonest lõuna pool asunud maju, mis ei ole praegu säilinud. Praeguse hoone nr 5 asemel on olnud samuti mingi varane ehitis, kuid ka see ei ole säilinud. Kitsal tänaval pole veel ehitisi, Laial tänaval on juba olemas nr 5, mis oli ilmselt juba Rootsi ajal kõrts, samuti on üks nr 6-st veidi lääne poole jääv maja, kuid see on kadunud juba 1785. a kaardilt.

1785. a kaardil asub V-Aia tänaval praeguasuvate hoonete koha peal ainult nr 24 kohal üks hoone (muud hooned praeguseks kadunud). Sellel kaardil on märgitud ka üks veidi enne 1786. a ehitatud hoone, mis alates 1873 oli kasutusel linnahaiglana (praeguseks lammutatud, nr-st 34 lääne pool). Laial tänaval on endiselt alles nr 5, Kitsal tänaval on tekkinud nr 15-st veidi nurga poole jääv maja (praeguseks kadunud).

1790. a kaardil on V-Aia tänaval nr 24, 40 ja 42 ja Kitsas 8. Laial tänaval nr 5 ning uuea nr 6 ja sellest veidi Tallina tn pool asuv maja, samuti Lai 1, mis on nüüd ilmselt taastatud vana, rootsiaegse pastoraadi vundamendile.

1848. a kaardil lisaks Väike-Aia 13 (V-Aia poolne osa ja eraldi Kitsa tn poolne osa), Kitsas 8 mingi väiksem osa. Endiselt olemas V-Aia 24, 40 ja 42. Laial tänaval on lisaks 5 ja 6 märgitud juba ka 7 (5-st lääne poole).

Seega selle piirkonna majadest tuleks esile tõsta **V-Aia 13 ja 24** mis on ka heas seisukorras ja esinduslikud ning asuvad vasttaastatud ja hea valgustusega Kitsa ja V-Aia tn ristmikul. Sellesse piirkonda jääb ka A. Pärdi sünnikodu (nr 34 ees), mis ei ole küll säilinud. **V-Aia 40** on luteri kirikule kuulunud köstri elamu, milles on mh elanud pikemat aega ka helilooja Johannes Kappel. **V-Aia 42** on madal, kõrge kelpkatusega ja ilma soklita hoone, millel on alles vanad laiad voodrilauad. Veel 1972. aastal olid säilinud ka laiad, sepisnaelttega kinnitatud põrandalauad ning mantelkorsten, seetõttu on Restaureerimisvalitsuse vastavas töös seda hoonet esile tõstetud ja soovitatud linnakodaniku majamuuseumiks. Võimalusel tuleks maja restaureerida.

Märkida tuleks ka Kitsal tänaval (V-Aia 34-st lääne pool) asunud linnahaigla asukoht, kus muuhulgas tegutses C.H.Hesse.

Laia tänava hoonetest tuleks korrastada **Lai 5** (endine kino). Selles majas asus pikka aega kõrts ning hiljem Paide esimene eestlastetest käsitöliste selts Ühhendus. **Lai 6** (kunagine õhtukool) oli 19. sajandil linnakooli maja. Punasest kivist tuletõrje depoohoone **Lai 3 ja 3b** valmis 1906, tuletõrjeseltsil oli Paide seltsielus samuti suur roll. Depoo on ehitatud linnapea Brasche valitsemisperiodil, mis oli linnaehituslikus mõttes Paide kõrgaeg.

Ka **Lai 1** kui vana pastoraadihoone väärib tähelepanu, hoone on küll peale põlengut 1980-tel oluliselt ümber ehitatud, kuid tema esimese korruse müürid võivad pärineda koguni rootsi ajast.

Tallinna tänav

Tallinna tänav on rajatud ajal, mil taastati Paide linnaõigused (1783). Algselt ulatus Tallinna tänav ainult Kitsa tänava nurgani ning see oli peatänav ehk Pika tänava pikendus üle turuplatsi. Põhjasõjajärgsetel kaartidel (u 1740-d) on näha, et tänavat ei ole veel rajatud, kuid tänava sihis kulgeb rada. Sel ajal asusid veel tänava peal eelkindluse rajatised. 1790. a kaardilt on esmakordselt näha tänavat koos selle kõrvale rajatud esimeste hoonetega. Tänav rajati eelkindlustuste ja muldvallide peale. Ühed esimesed hooned olid 1789 vastse kreislinna tarbeks ehitatud Tallinna 18 (kohtumaja ning linnafoogti asukoht), Tallinna 6 (kreisikoolimaja) ning Tallinna 25 (magasiit ja arestimaja). 1790 kaardile on märgitud juba ka 10 ja 12 esimesed hooned (ainult tänavaga külgnevad), samuti 13, 19, 22, 31 ja 35. Sel ajal ulatus Veski tänav natuke üle Tallinna tänava ning u nr 28 juures asus küljega Tln tänava poole suur kiviehitus – hobupostijaam ja kõrts.

1848. a kaardile on lisandunud nr 9 kohal asunud varasem hoone, mis ei ole praeguseks säilinud. Ehitatud on ka nr 13 maja kohale üks väiksem hoone (praeguse maja põhjaotsas, kus asuvad ka võlvkeldrid), otsaga tänava poole. Ehitatud on ka nr 17 (ilmselt nr 13 juurde kuuluv kõrvalhoone). Endiselt on olemas 19, kuid magasiida ette on tekkinud üks uus väike hoone (praeguse 27 kohal). Ka nr 33 kohale on ehitatud üks väiksem nr 31 juurde kuuluv kõrvalhoone. Olemas on ka juba kõik nr 24 ja sellest põhjapoole jäävad hooned.

1871 kaardil ei ole endiselt veel nr 16, muu hoonestus sama.

Tallinna tänav on seega pärit 18. sajandi lõpust, kuid suuremas osas 19. sajandi esimesest poolest. Hoonestus on pea tervikuna säilinud, kreisiperioodi miljööd ei riku uusehitised. Peatänavana tuleb seda jätkuvalt korrastada, hooned restaureerida.

Kolm kreislinna kivihoonet (**6, 12, 25**) on praegu heas seisukorras. Tallinna 12 on väga heas seisukorras, parem rakendus tuleb leida endisele magasiidale.

Tallinna 6 ei olnud ilmselt algselt kreisikooliks ehitatud. Näib, et algselt kuulus maja von Baranoffile. Peale kreisikooli on majas asunud linnakool ja EV perioodil maavalitsus, maksuinspektor. Praeguseks on maja seest täiesti ümber ehitatud, kadunud on ka kunagine mantelkorsten.

Tallinna 9 punasest tellisest laohoone ehitati 1907. aastal, linnaehituslikult aktiivsel perioodil.

Tallinna 13 (tavanditeenus) on üks esinduslikumaid säilinud puithooneid, selle sammuportikus, mida Paides kasutati rohkesti on arhitekt Mühlhauseni looming 19. saj keskpaigast. Sellest lõuna pool (praeguse Tallinna 9 ees) asus Paide esimese seltsi – Paide Kodanike Klubi esimeseks asukohaks olnud maja 1796. aastast alates. Kodanike Klubi tegutses aktiivse seltsielu keskusena kuni u 1846. aastani, mil tegevus mõnevõrra soikus. Umbes sel ajal koliti Vee tn majja, kust 1862 koliti Tallinna 12 (praegune politseimaja, siis mölder Tesloni maja, maja on ehitatud u 1764). 1888 sai valmis “Bürgermusse” uus maja Rütli 2.

Kõige paremini on säilinud **Tallinna 31** välisilme koos mitmete ehitusdetailidega. Maja on muinsuskaitse all, kuid vajab kindlasti restitueerimist (on levinud eksiarvamus nagu oleks

tegu Paide vanima ehitisega, seda ta kindlasti ei ole ent vanematest ehitistest on selle maja algne välisilme kõige paremini säilinud).

Tallinna 24 ja sellest põhja poole jäävad puumajad on pärit peamiselt 19. saj keskpaigast ent mõnel neist on säilinud veel huvitavaid algseid ehitusdetalle jms. Restaureeritult annaksid tänava vanalinlikule mõjule palju juurde.

Veski tn, Parkali tn, jõgi (jõgi kantud kaardil 1930-te kaardi põhjal)

Veski tänavat võib eristada juba 1740-te aastate kaardil, kuhu on juba märgitud ka Veski 16 hoone. Rohkem maju Veski tänaval sellel kaardil ei ole. Parkali tänavat väljaehitatud ei ole. Küll on aga märgitud üks hoone Posti tänava algusse (praegu tühi krunt) ja teine umbes Posti 16 kohale.

Parkali tänava alguses asub veski, mille alusmüürid pärinevad juba keskajast. Tänav asemel on valli ja jõe vahel asuv lage ala, mis ulatub kuni Vee tn lõpuni. Kagubastioni nurgal, praeguste Valli ja Parkali tn-te ristumiskohale on märgitud ka mingi kolmnurkne veesilm.

Sama olukord on ka 1780-te aastate kaartidel (kujutavad ilmselt küll varasemat perioodi), uuemaid ehitisi pole, Parkali tänavat pole, linnakrundid lihtsalt lõpevad praeguse Parkali tn joonel, kus asusid ilmselt heinamaad.

1790. a kaardil on juba märgitud Veski 12 hoone, samuti on rajatud Parkali tänav kuni Vee tn lõpuni. Parkali tänavale on tekkinud majad nr 6, 10, 14. Posti tänaval on ainult maja nr 16. Rajatud on ka Valli tänav, kus asuvad kaks maja.

1848. kaardil ei ole enam Veski 12 hoonet, alles on ikka 16. Parkali tänav on selgelt välja ehitatud, hoonestuses olulisi muudatusi ei ole.

1871. a kaardil on taas Veski 12 (ilmselt juba uus hoone). Tänavate hoonestus on sama.

EV perioodi lõpuks olid välja ehitatud Jõe ja Kalda tänavad, Parkali tänavat neist lõuna pool veel ei eksisteerinud, selle asemel oli laadaplats.

See, Vallimäe kirde kuni kagunurk on üks miljöövärtuslikemaid paiku vanalinnas. Oma osa sellele annab muidugi Vallimägi. Vaadet ei ole segamas ka uusehitisi. **Veski 12** on taas üks esinduslikumaid hooneid, mis on algselt kuulunud õllepruul Stammile, 1920-tel on seal asunud ka Saksa reaalgümnaasiumi õpetajate haigekassa. Veski 12 ja 16 vahelt kulgeb üks pea ainsaid Paides säilinud vanu munakivitee lõikusid (mida tuleb kindlasti säilitada), mis viib krundini 16A, kus asub hoone on kunagine Stammi **õllepruulikoda**, mis ehitatud Gustav Stammi poolt 1853. Selles valmistati 20. saj alguses vähemalt kaht tüüpi Weissensteini nimelist õlut – porterit ja nn salongiõlut (säilinud ka pildid tolleaegsetest õllesiltidest), õlut tootis 7 töolist. Õllepruulimist jätkas G. Stammi poeg August Stamm, kes oli linna päriolik aukodanik ja linnavalitsuse liige, tuletõrjajate seltsi esimees, ka kohaliku muuseumi kassapidaja. Õllepruulimie lõppes 1914. aastal, kui I maailmasõja alguse tõttu kehtestatud alkoholi müügikeeld. **Veski 18** majas toodeti ka limonaadi. Vallimäe nn **kapsakeldris** asusid Saku õlle keldrid.

Vana **veskihoone** Parkali tn alguses on tegutsenud Paides keskajast alates. Peale jõesängi muutmist, kadus ka veski funktsioon ning selle piirkonna võlu. Jõe taastamine Paide jõe vanas sängis on hädavajalik, seda on märgitud kohe peale jõe kaotamist

Restaureerimisvalitsuse 1973. a töös: “Väga tähtsat osa etendas linnas **Paide jõgi** ... Veepiir linna ida- ja lõunaserval on Paide looduslik omapära, mis vajab kindlasti taastamist. Looduslik veekogu on linnale äärmiselt vajalik.” Jõesäingi taastamise korral oleks võimalik korrastada ka vana veski ja ehitada Vallimäe kui turismikeskuse kirde kuni kagunurk välja kauni miljööväärtusliku vanalinna piirkonnana, mille lähedusse jääb ka suur roheala.

Parkali tänaval on säilinud juba 18 saj lõpust pärit hooned, tekkinud on ainult üks kahekordne uusehitis (Parkali 8). Samas ilustab tänavat 1930-tel ehitatud punasest tellisest **Parkali 18** hoone, mis stiililiselt sobib hästi Posti tn 12 koolimajaga ja muude Paide punasest kivist, 20. saj alguse ehitistega.

Vallimäe kagubastionile (Parkali ja Valli tn nurk) ehitati 1890-tel Vallitorni ja Vallimäe restaureerimise käigus suvekohvik, mida nimetati ka **Paide salongiks**. Tegu oli rohke pitsdekooriga ehitisega, mida paidelased kasutasid 1960-teni ja millega on seotud paljude mälestused. Ehkki Vallimägi peab olema keskaegse miljöö piirkond, on suvekohvik ka selle taastamise (19 saj lõpp) sümbol ja oluline täiendus kirde-kagunurga miljöö taastamiseks.

Selle piirkonna arendamine on oluline ka keskaegse linna presenteerimise seisukohalt, kuna on võimalik, et Valli tn tähistab kunagise linnamüüri valli, mis kulges kindluse kagubastionist veidi itta, peaaegu jõeni ja keeras siis umbes praeguse Parkali tn joonelt lõunasse, kivirondeeliga umbes Parkali 18 asukohal. See piirkond vajaks kindlasti arheoloogilisi uuringuid.

Rüütli tänav

Rüütli tänav pärineb keskajast. Põhjusel, et ta asub kesklinna piirkonna kõrgendikul, on arvatud, et tegu on kunagise linnamüüri valliga. On põhjust arvata, et nii keskväljakule lähedal siiski linnamüüri ei rajatud, vähemalt mitte tema viimases staadiumis.

Posti tn joont võib märgata juba 1683 kaardilt, on teada, et seda ala kasutati rootsi ajal ka sõjaväe drilliplatsina.

1748. a kaardil on praeguse Posti 12 kivimaja asemel märgitud üks väiksem puuhoone. Rüütli tänaval on hoonestatud juba 2 (praegusest majast väiksem, veidi lõuna pool asunud hoone), 8, 10 ja kolm maja Vainu tn joonel lõuna pool.

Rüütli tänava hoonestus asus ainult selle idaküljel, kuna lääneküljeni ulatusid Keskväljaku ja Pika tn krundid. Rüütli tn krundid olid ka väga suured, ulatudes Parkali tn jooneni.

1780-te kaardil on hoonestatud ilmselt ka 14, 16 ja 30.

1848. a kaardil on juba kogu Rüütli tn hoonestus sellisena nagu ta on ka praegu ainult suuremate hooviansamblitega.

Seega moodustab Rüütli tänav suures osas säilinud miljööväärtusliku ala Paide vanalinnale iseloomulike madalate puumajadega. Sobiva haljastuse loomisega ei riku seda tänava lääneküljele rajatud uusehitised.

Rüütli tänava vanade majade ilu ei tõuse suuresti esile põhjusel, et mitmed neist on väga halvas seisukorras, lisaks on tänavat korduvalt tõstetud nii kõrgele, et majade algselt kõrged soklid on tänavasse peaaegu täielikult “uppunud”, mis on väga ohtlik ka majade “tervishoiu” seisukohalt.

Selles piirkonnas on üheks olulisemaks hooneks kahtlemata **Posti 12**. Maja ehitati 1910. aastal tütarlaste gümnaasiumiks. EV perioodil tegutses majas ühisgümnaasium. Võib öelda,

et tegu on ühe ilusama Paide ehitisega, mis püstitatud taas Brasche valitsemisajal, Paide linnaehituslikul kõrgperioodil. Maja välisilme ja asukoht peidavad endas kahtlemata suurt potentsiaali. Hetkel on maja üsna halvas seisukorras.

Rüütli 2 hoone on samuti olnud omal ajal Paides üks esinduslikumaid. Ehitatud umbes 18. saj teisel poolel, algselt praegusest väiksemana. 1867. aastal ostis selle maja Paide Kodanike Klubi ehk “Bürgermusse”, tehti remont ning asuti majja 1888. aastal. 1899/1900 ehitati majale juurde teatrisaal. Majas pidasid koosviibimisi ka teised Paide seltsid (Ühhendus, Karskusselts, Tuletõrjeselts). 1905 paigutati majasse sõjaväe karistussalk, kes jagas sealsamas ka ihunuhtlust. 1917 jäi klubi tegevus majas seisma, maja kasutas Eesti sõjavägi, peale vabadussõda tegutses klubi majas edasi kuni II MS alguseni. Majas asub praegu turg, mida ei saa aga pidada õnnestunuks rakenduseks sellele traditsioonidega hoonele.

Üks Paide vanemaid hooneid on **Rüütli 8**. Maja on praegu väga halvas seisukorras, vaheseinte eemaldamise tõttu on seinad viltu vajunud, katusekonstruktsioonid mädanevad kuna katus on praktiliselt lahti võetud, majas vohab majavamm.

Järgnev Rüütli tänava hoonestus on suures osas säilinud ning vajab kindlasti restaureerimist.

Kreislinna periood lõppes 1918. aastal Eesti Vabariigi asutamisega. Linnaehituslikult oli olnud viljakaim linnapea Brasche valitsamisaeg. EV perioodil Paides suuri ehituslikke muudatusi aset ei leidnud. Suurem osa selle perioodi hoonestikust ei ole säilinud enam omaette miljööväärtusliku alana (näiteks Pärnu tänav).

Paide säilinud vanalinnale on andnud oma näo seega peamiselt 18.-19. sajand, mida tuleb selles ajastu miljööös ka vanalinnana arendada.